

Att möta barn i sorg

Förskollärares tankar och handlande kring barn i sorg

Namn: Roza Enayatie och Sara Eksmo
Program: Förskolläraryrket LP11

Uppsats/Examensarbete: 15 hp
Kurs: LÖXA1G
Nivå: Grundnivå
Termin/år: VT 2014
Handledare: Cathrin Wasshede
Examinator: Camilla Björklund
Kod: VT14-2920-085

Nyckelord: Barn i sorg, lekteorier, lekens betydelse, dödsfall, sorgearbete, skapande verksamhet, pedagogers förhållningsätt.

Abstract

Genom tidigare personliga erfarenheter upplevde vi en brist på kunskap bland förskollärare angående deras förhållningsätt till barn som sörjer en nära anhörigs död. Med utgångspunkt i frågeställningarna som följer nedan är syftet med examensarbetet att analysera förskollärares erfarenheter och förhållningssätt till att bemöta barn i sorg.

- Hur beskriver respondenterna barns reaktioner på sorg och hur den kommer till uttryck?
- Hur beskriver pedagogerna att verksamheten påverkas när barn drabbas av sorg?
- Hur resonerar respondenterna kring sitt eget förhållningssätt till barn i sorg?

Vi har gjort en empirisk kvalitativ studie genom semistrukturerade intervjuer med fem utbildade förskollärare. I analysen har vi valt att kategorisera empirin i temarubriker som på ett särskilt tydligt sätt belyser resultatet.

Vi kommer i vår studie att utgå från att barn är kompetenta och lär av varandra. Utgångspunkt hämtas ur Vygotskijs (1995) tankar om barns bearbetningsförmåga genom dissociation och association. Ytterligare ett huvudspår som genomsyrar vårt examensarbete är lekens två övergripande funktioner för barn i sorg. Stöd hämtas även ur Knutsdotter Olofssons (2003) teorier där leken kan fungera som en självförglömmelse för barnet i sorg, en paus från verkligheten men där barnet genom leken även ges tillfälle att bearbeta de upplevelser och känslor som kommer av sorgen.

Förord

Vi vill börja med att uttrycka ett stort tack till vår fantastiska handledare Cathrin Wasshede som stöttat oss från början till slut. Det har varit oerhört givande och härligt att varje handledning mötas av ett leende och en positiv attityd.

Vi vill även tacka de respondenter som ställt upp med givande intervjuer och öppet berättat om sina erfarenheter kring barn i sorg. Vi uppskattar att ni har givit av er tid och med ett positivt bemötande ställt upp för oss.

Innehållsförteckning

1. Inledning	1
1.1 Syfte och problemformulering	2
1.2 Avgränsning	2
1.3 Disposition	2
2. Tidigare forskning	3
2.1 Sorgereaktion	3
2.2 Beprövad erfarenhet	3
2.2.1 Barns förståelse för död	4
2.2.2 Sorgereaktioner - beprövad erfarenhet	4
2.2.3 Normalitet	5
2.3 Verksamhetens betydelse och pedagogens roll	5
2.3.1 Lekens betydelse	6
2.3.2 Pedagogens roll	6
3. Teoretisk anknytning	8
3.1 Barns bearbetning av intryck	8
3.2 Barns förståelse av död	8
3.3 Teorier om lek	9
3.3.1 Lekens ramar	9
3.3.2 Bearbetning genom lek	11
3.4 Pedagogens påverkan på barns livsvärld	11
4. Design, metod och tillvägagångssätt	13
4.1 Design	13
4.2 Metod	14
4.2.1 Urval av respondenter	14
4.2.2 Validitet och reliabilitet	14
4.2.3 Analysmetod	15
4.2.4 Tillvägagångssätt	15
4.3 Etiska reflektioner	16
5 Resultat och analys	17
5.1 Respondenternas tankar om barns reaktioner på sorg	17
5.1.1 Första- och sekundärt drabbade barn	17
5.2 Verksamhetens påverkan av barn i sorg	18
5.2.1 skapande verksamhet	18
5.2.2 Leken som bearbetning respektive vila	19
5.2.4 Barns frågor och funderingar	20
5.3 Pedagogers bemötande av barn i sorg	20
5.3.1 Att svara på barns frågor	21
5.3.2 Att ta barnens sorg på allvar	22
5.3.3 Att ha en öppen dialog med föräldrar	23
5.4 Pedagogernas hantering av egna känslor	24
5.4.1 Barns reaktioner på vuxnas känslouttryck	24
6. Slutdiskussion	26
6.1 Hur beskriver respondenterna barns reaktioner på sorg och hur den kommer till uttryck?	26
6.2 Hur beskriver pedagogerna att verksamheten påverkas när barn drabbas av sorg?	26

6.3 Hur resonerar respondenterna kring sitt eget förhållningssätt till barn i sorg?	27
6.4 Avslutande reflektioner.....	27
6.4.1 <i>Normalitet</i>	28
6.4.2 <i>Förstahandsdrabbade och sekundärt drabbade</i>	28
6.4.3 <i>Stöd till förskolans verksamhet</i>	29
6.4.4 <i>Förståelse för barns sorg</i>	29
Bilaga 1	33
Bilaga 2	34

1. Inledning

Under vår förskolläraryr utbildning har vi läst mycket litteratur om lekens betydelse för barns lärande men ingenting om lekens betydelse för barn i sorg. Vi upplever även att det lider brist på forskningsfältet kring vårt valda ämne. Vi har funnit böcker skrivna av psykologer och personer med lång erfarenhet om hur vuxna bör bemöta barn i sorg. Däremot har vi haft en del motgångar i sökandet efter vetenskapliga artiklar och texter som kan relateras till det förskolpedagogiska fältet. Bristen på undervisning på förskoleutbildningen angående barns sorgearbete och vårt intresse för lekterapi och lekterapeutens arbetssätt har bidragit till vårt val av ämne. Lekterapeuter arbetar dagligen med barn som på olika sätt är i sorg.

Tidigare levde familjens generationer nära tillsammans i hemmet och döden blev en naturlig del av livet. Idag är död ett känsligt ämne som gärna undviks i den mån det går, vilket bidrar till att döden inte blir en naturlig del av barns liv. Vuxna vill idag skydda sina barn från döden, den sorg och de frågor som uppstår i samband men den (Charkow, 1998). Wolfelt (1983) menar dock att vuxna inte kan skydda barn från varken döden eller den sorg som uppstår i samband med den. Han menar att barn mår bra av att få ställa frågor och av att ta del av sanningen. Därför är det viktigt att vuxna i barnets närhet skapar en trygg miljö runt barnet som präglas av goda samtal och öppenhet i frågor och funderingar.

Varje år förlorar cirka 3200 barn en förälder och ytterligare omkring 500 barn dör varje år i Sverige (Bøge & Dige, 2006). Då död är något som kan ske plötsligt och utan förvarning kan det leda till att både barn och vuxna hamnar i kris (Andersson, 1995). Att förlora en förälder är ofta mycket traumatiskt i och med att barnet förlorar det psykologiska och emotionella stöd som de tidigare haft hos föräldern. Eftersom vi sannolikt kommer att möta barn i sorg i vårt framtida yrke anser vi att förskollärare bör vara utbildade och ha kunskap om barns sorg för att kunna möta och stötta dem i deras kris på ett pedagogiskt och genomtänkt sätt.

Vi finner stöd för vårt val av område i politiska dokument som läroplanen, barnkonventionen och andra politiska beslut och lagar. I läroplanen för förskolan står det bland annat att: ”Den pedagogiska verksamheten ska anpassas till alla barn i förskolan. Barn som tillfälligt eller varaktigt behöver mer stöd än andra ska få detta stöd utformat med hänsyn till egna behov och förutsättningar” (Skolverket, 2010, s.5). Vidare säger läroplanen att; ”Ett medvetet bruk av leken främjar varje barns utveckling och lärande vilket ska prägla verksamheten i förskolan” (a.a, s. 6) och att ”Barnet kan i den skapande och gestaltande leken få möjligheter att uttrycka och bearbeta upplevelser, känslor och erfarenheter. (a.a, s. 6)

Även i skollagen (2010:800) står det att: ”Förskolan ska stimulera barns utveckling och lärande samt erbjuda barnen en trygg omsorg. Verksamheten ska utgå från en helhetssyn på barnet och barnets behov och utformas så att omsorg, utveckling och lärande bildar en helhet” (2 §) ”Barn som av fysiska, psykiska eller andra skäl behöver särskilt stöd i sin utveckling ska ges det stöd som deras speciella behov kräver” (9 §).

Från och med 1 januari 2010 lyfts barns sorg i hälso- och sjukvårdslagen (Dalgren, Porathe & Ramnfors, 2013). Där skrivs det om barn som anhöriga och vikten av barnets rätt till stöd, råd och information om vad som hänt. Utifrån ovanstående lagar och bestämmelser anser vi att förskolan har ett stort ansvar för barns välmående och utveckling. För att kunna möta barn i sorg och ge dem den hjälp och det stöd de behöver är det av stor betydelse att ha kännedom om olika reaktioner som kan uppstå hos barn i sorg och hur de ska mötas (a.a). För att alla barn ska ges samma rättigheter och för att förskollärare ska kunna fatta beslut som sätter

barnet i främsta rummet bör utbildningen ge förskollärare större kunskap gällande bemötande av barn i sorg.

1.1 Syfte och problemformulering

Syftet med vårt examensarbete är att utifrån våra frågeställningar analysera förskollärares erfarenheter och förhållningssätt till att bemöta barn i sorg.

Våra frågeställningar lyder:

- Hur beskriver respondenterna barns reaktioner på sorg och hur den kommer till uttryck?
- Hur beskriver respondenterna att verksamheten påverkas när barn drabbas av sorg?
- Hur resonerar respondenterna kring sitt eget förhållningssätt till barn i sorg?

1.2 Avgränsning

Vi har valt att intervjua fem utbildade förskollärare som har erfarenhet av barn i sorg varav en arbetar som lekterapeut och fyra inom förskolans verksamhet. För att studien inte ska bli för bred har vi valt att fokusera på den sorg som uppkommer då ett barn förlorat en nära anhörig i dödsfall och därmed valt bort sorg som kommer av andra orsaker som krig eller skilsmässa. Sorg kan visa sig på liknande sätt oberoende av orsak. Trots det har vi ändå valt att begränsa oss för att få ett fokus.

1.3 Disposition

Vår studie är uppbyggd utifrån våra tre frågeställningar. Kapitel två handlar om tidigare forskning, i kapitel tre lyfter vi studiens teoretiska anknytning, i kapitel fem redovisas resultat och analys i kapitel sex lyfts till sist slutdiskussionen. Alla ovanstående kapitel är tematiserade och följer frågeställningarnas ordning.

2. Tidigare forskning

I följande avsnitt sammanfattar vi tidigare relevant forskning inom vårt valda område. Då vi upplevt att det finns begränsat med ny relevant forskning inom vårt valda ämne har vi även valt att använda oss av handböcker och texter från webbsidor skrivna av specialpedagoger och personer med lång beprövad erfarenhet av barn i sorg, som i sin tur bygger sina texter på vetenskaplig grund.

2.1 Sorgreaktion

Vid en nära anhörigs bortgång kan en person hamna i ett traumatiskt kristillstånd. Det beror på att tidigare erfarenheter och reaktioner inte räcker till för att förstå och hantera situationen (Cullberg, 2006). Charkow (1998) skriver i sin studie att människors sorg visar sig på olika sätt oavsett ålder. Utifrån det belyser hon vikten av att skapa en tillåtande atmosfär där barn känner att det är okej att visa och uttrycka sina känslor. Hon tar även upp vikten av att bjuda in barn i den sorg som kan uppstå vid en anhörigs död. Kubler-Ross (1969) menar att sorgen är individuell och upplevs på olika sätt. Han beskriver fem olika faser som kan inträda i samband med sorg. Faserna är förnekelse, ilska, förhandling, depression och acceptering av det som hänt. Reaktionerna kan komma i olika ordning eller samtidigt men är alla en del av barns sorgearbete. Christ (2000) har även skrivit grundläggande om barns reaktioner på en förälders död och den separationsångest som kan uppstå i förhållande till den kvarlevande föräldern.

Worden (1991) skriver i sin studie att det vid förlusten av en nära anhörigs död krävs att man går igenom fyra stadier i sorgearbetet. Stadierna innebär att acceptera verkligheten av förlusten, uppleva de känslor som är förknippade med förlusten, att anpassa sig till den miljö där den betydande personen inte längre finns eller där förändring har skett. Samt att slutligen ta ut den energi som har gått åt med förlusten så att den kan återinvesteras i nya relationer och livshändelser.

Barn i förskoleåldern ser enligt Cullberg (2006) inte döden som avsaknaden av liv utan snarare som liv under andra omständigheter, som på en annan plats. Därför kan önskan om att en kompis eller ett syskon ska dö betyda att man vill att personen ska existera någon annanstans. Det bidrar till att barn kan känna skuld om ett syskon insjuknar eller dör. Traumatiska händelser är något som påverkar en människa på djupet men kan likt andra erfarenheter bli en förutsättning för utveckling. För att veta hur förskollärare ska agera i mötet med barn som har förlorat någon kan det vara viktigt att ha en viss förförståelse för barnets tidigare utveckling och historia. Det är viktigt för att våra tidigare erfarenheter kan påverka våra reaktioner och uttrycksätt. Det är även av vikt att ha kunskap om barns aktuella livsperiod då personer kan reagera olika beroende på ålder, vilka Cullberg kallar för kritiska åldersperioder. Som en sista faktor skriver Cullberg om de sociala förutsättningarna som innebär att hela familjen påverkas av en enskild familjemedlems problem.

2.2 Beprövad erfarenhet

Nedan följer sammanfattningar av de handböcker och texter från webbsidor som är skrivna av personer med lång beprövad erfarenhet men som vilar sina texter på vetenskaplig grund genom att de utgår från och refererar till relevant forskning på fältet. I följande avsnitt följer

även en kort sammanfattning av *Vägledning till hälso- och sjukvårdslagen* (Dalgren, Porathe & Ramnfors, 2013). Det är en broschyr vi valt att inkludera i vår studie då den tydligt lyfter vikten av bemötandet av barn i sorg vilket inte lyfts lika tydligt i samband med förskolans verksamhet.

2.2.1 Barns förståelse för död

Ekvik (2005) har skrivit en bok för att ge vuxna en inblick i barns upplevelser och tankar kring sorg och saknad. Han menar att barn i förskoleåldern tar det vuxna säger bokstavligen då de lär sig att tänka abstrakt först i skolåldern. Barn har även svårt att se döden som ett definitivt slut och tror ofta att döden går att häva och undvika. Jarratt (1996) ger i sin bok tips på hur vuxna kan stödja barn att klara av separationer och förluster. När den som är död inte återvänder kan barnet känna sig ledset och argt då de tror att de har blivit avsiktligt övergivna av den person som de älskar. Det innebär dock inte att barn inte upplever sorg utan bara att sorgen blir mer utdragen då den gradvisa realiseringen av att personen i barnets närhet är borta för alltid kan vara smärtsam och mycket svår. Vid ett sådant tillfälle behöver barnet enligt Ekvik (2005) stöttning, närhet, öppenhet och hjälp under en lång tid.

Då förskolebarn enligt Ekvik (2005) inte hunnit utveckla sin förmåga att tänka abstrakt kan det vara svårt att endast med ord beskriva vad som har hänt. Barnet behöver ges möjligheten att uppleva med sina sinnen och med kroppen då det underlättar för barnet att förhålla sig till verkligheten. Det kan även vara bra hjälp för de yngsta barnen som ännu inte kan uttrycka sig verbalt för att få alla bitarna på plats. Ekvik menar att barns möjlighet till delaktighet och att vuxna tar deras sorg på allvar är en förutsättning för att barnet ska kunna sätta ord på sin sorg och därmed gradvis acceptera det som hänt. Ekvik menar att om ett barn inte får rätt sorts hjälp att bearbeta sin sorg kan det bära den med sig genom hela livet. Oförlöst sorg skapar bitterhet och negativa känslor som kan bli ett hinder för barnets utveckling. Bøge och Dige (2006) har skrivit en handlingsplan för förskola och skola som berättar att då vuxna hjälper och stöttar ett barn genom en svår sorg resulterar det i att barnet utvecklas. Barn och vuxna lär alla av sina erfarenheter och påverkas av dem på olika sätt. Det gör att människan ofta agerar, även i vuxen ålder, så som hon lärt sig som barn. Det är därför viktigt att vara medveten att då barn i sorg inte får möta ansvarsfulla, empatiska vuxna som är genuint intresserade kan de i vuxen ålder uppleva ett inre kaos.

2.2.2 Sorgreaktioner - beprövad erfarenhet

BRIS, barnens rätt i samhället har en webbsida för vuxna som de kallar för Barnperspektivet (2014). Där kan vuxna prata med andra vuxna, ta upp frågor och egen oro som berör barn. På Barnperspektivets hemsida står det bland annat om barns sorg och deras reaktioner vid en nära anhörigs bortgång. När man mister någon man tycker om kan det göra ont och sorgen kan visa sig på många olika sätt, både hos barn och vuxna. Däremot kan barns uppfattningar om döden och deras reaktioner vid ett dödsfall skilja sig från vuxnas. Det beror delvis på att ju yngre barnen är desto mindre erfarenheter har de för att kunna förstå både döden och sin egen sorg. Barn upp till tre års ålder kan enligt Barnperspektivet (2014) inte alltid sätta ord på sina känslor, men de känner av och uppfattar förlusten och sorgen hos den efterlevande föräldern. För de yngsta barnen handlar en förälders död om en separation från en person som varit av stor betydelse för barnets trygghet och överlevnad. Barn som drabbas av förlust av en närstående behöver omsorg och tröst från kärleksfulla vuxna som kan uppfylla deras behov av

trygghet, närhet och omsorg. Om behovet inte uppfylls kan barnet i värsta fall utveckla depression. Barn i äldre förskoleåldern kan i större utsträckning sätta ord på sina känslor, men det innebär inte att de förstår på samma sätt som vuxna, då de som tidigare nämnts har svårt att förstå att döden är definitiv. Därför kan frågor om när föräldern ska komma hem dyka upp. Fantasier och magiska funderingar kan dyka upp hos barnet vilket mynnar ut i att barnet får svårt att skilja på vad som är fantasi och vad som är verklighet. Även rädslan för att bli övergiven är en vanlig reaktion hos barn i äldre förskoleåldern, det kan komma till uttryck i sömnsvårigheter med mardrömmar men också fysiska smärtor i kroppen som magont. Sorg kan alltså komma till uttryck på olika sätt, och ibland inte alls. Leken kan enligt Barnperspektivet (2014) vara ett andrum för barnen, där de både kan ta en paus från sin sorg men också bearbeta den och vad som har hänt.

I broschyren *Vägledning till hälso- och sjukvårdslagen* (Dalgren, Porathe & Ramnfors) lyfts också reaktioner som kan uppstå hos barn i sorg. Sömnproblem, minskad eller ökad aptit, oro och smärta i kroppen är några av dem. Yngre barn kan få starka reaktioner för stunden men snabbt återgå till vardagen som om ingenting har hänt. Vissa barn anpassar sig mer till situationen eftersom de så lite som möjligt vill vara i vägen. Det är inte ovanligt att barnen känner skuld för det som hänt och också för sina egna känslor och reaktioner. Det kan leda till att barnet försöker dölja sina känslor för att inte orsaka oro hos omgivningen.

Enligt Dalgren, Porathe och Ramnfors (2013) kan för mycket information på en gång kan vara svårt för ett barn att hantera, samtidigt som för lite information kan skapa fantasier och förvärra oron. Då en nära anhörig dör uppstår en svår situation som barn upplever och påverkas av även om de blir uteslutna från informationen. Hur barn reagerar kan bero på flera olika bakomliggande faktorer som exempelvis barnets ålder, mognad, tidigare erfarenheter och personlighet. Att förstå och stödja barnet utifrån deras behov kan vara avgörande för barns sorgearbete. Då barn har svårt att uttrycka sina frågor och funderingar är det viktigt att vara lyhörd och hjälpa barnet formulera sig. Att rita och leka kan hjälpa barnen att uttrycka vad de känner och behöver.

2.2.3 Normalitet

I Grimby och Johanssons (2009) handbok om sorg skriver de att när man förlorat en närstående är det nödvändigt att uttrycka de känslor som uppstår för att kunna hantera sin sorg eller för att göra den mer uthärdlig. Hur lång tid det tar att sörja finns det ingen gyllene regel för utan det varierar från person till person och kan bero på olika faktorer som personlighet, erfarenheter och behov. Vid svåra förluster kan reaktioner av övergivenhet och hjälplöshet omedvetet tillträda. Det är vanligt att känna ilska och frustration mot allt och alla. Vid ett dödsfall kan man känna sig övergiven av den som gått bort vilket kan leda till att man får skuldkänslor för sina egna känslor och sitt eget agerande. Det finns inget rätt eller fel sätt att sörja på.

2.3 Verksamhetens betydelse och pedagogens roll

I den forskning vi funnit lyfts lekens betydelse för barns sorgearbete på ett påtagligt sätt vilket har påverkat vårt val av fokusområde inom förskolans verksamhet. Nedan följer en sammanfattning av lekens positiva effekter för barns sorgearbete. Därefter lyfts pedagogens roll i samband med barn i sorg samt hur sorgen kan visa sig i verksamheten.

2.3.1 Lekens betydelse

Barn i sorg kan ha svårt för att delta fullt ut i förskolans verksamhet (Lindberg, 2002). Lindberg tar därför upp vikten av lek och skapande som betydelsefulla delar i barns sorgearbete då det bidrar till att återskapa struktur och mening i vardagen. Hon lyfter pedagogens roll och menar att först efter att barn i sorg fått chans att skapa eller leka med en förstående vuxen kan de erkänna den sorg de känner och så småningom sätta ord på den. Då barn har tillgång till lek tillsammans med andra barn och vuxna kan de växa och utvecklas under även mycket svåra omständigheter. Lindberg menar att den vuxne genom att förklara och normalisera barnets känslor kan stödja barnet. Leken kan då bli ett naturligt uttrycksmedel för barnet. Pedagogerna ska i barns lek agera intresserad observatör alternativt lekpartner på barnens villkor.

Ett medvetet lekarbete kan ha stor betydelse för barns sorgearbete. Lindberg (2002) lyfter fram några av de bestående positiva effekter som kan komma av lek som terapeutiskt redskap. Pedagoger kan genom lek hjälpa barn i behov av stöd att bland annat acceptera det som har hänt, stärka sin förmåga till koncentration och utveckla sin sociala kompetens. Leken stöder också barn i att utveckla sin förmåga att leka med jämnåriga, stärka sin självkänsla och utveckla sin språkliga kompetens. Slutligen kan leken hjälpa barnet att skapa mening och struktur i sina upplevelser samt stärka sin kompetens när det gäller att styra och planera sina handlingar.

2.3.2 Pedagogens roll

Charkow (1998) skriver om vikten av att ge barnet lämplig undervisning och undervisningsmaterial i skolans verksamhet. Vi anser att det även kan appliceras på förskolans verksamhet där leken är centrala lär- och bearbetningstillfällen. Det är alltså pedagogens roll att skapa tillfällen i leken där barnen ges möjlighet att bearbeta och utvecklas.

Charkow (1998) refererar till Crase och Crase som skriver om pedagogens roll i barnets sorgprocess. De menar att pedagogen har en betydelsefull roll med både likheter och skillnader gentemot en förälders. Pedagogen har dock fördelen i bemötandet av barn i sorg att pedagogen själv inte upplever samma sorg som föräldern. Pedagogen har en stor och viktig uppgift i att hjälpa barnen att känna sig trygga och att erkänna det som hänt. Vidare kan pedagogen skapa en inbjudande miljö där barnet kan prata om sina känslor och slutligen ge barnet lämplig undervisning och undervisningsmaterial för att få kunskap om döden.

Pennells och Smith (1995) lyfter ytterligare sätt pedagogen kan stödja barn som har förlorat en anhörig som påverkar verksamhetens olika delar. De skriver att det är av vikt att pedagogen ger barnen möjlighet att skapa en minnesplats för att hedra den som har dött. De tar även upp vikten av att pedagogen är medveten om möjliga reaktioner som kan visa sig hos sörjande barn. Beteendeförändringar som kan uppstå kan vara humörsvängningar, ovilja att komma tillbaka till förskolan, brist på koncentration och sårbarhet. Här är det även bra om pedagogen försöker ta kontakt med den sörjande familjen för att bättre förstå vad barnet går igenom. I en sörjande familj kan föräldrar ibland idolisera det barn som har gått bort, det gör att de barn som överlevt kan känna att de måste leva upp till höga förväntningar. Sådana förväntningar kan göra att barnet får svårt att hantera sin egen sorg och därmed göra tiden i förskolan svårare. Då det är en mycket svår upplevelse för barn att förlora en nära anhörig är

det också viktigt att som vuxen vara ärlig och öppen genom barnets hela sorgeprocess. Även yngre barn mår bra av att få information om vad som hänt och vad som kommer att hända. Det är därför av vikt att som pedagog möta och svara på barnens frågor (Christ, 2000).

3. Teoretisk anknytning

Stöd för analysen hämtas i Vygotskijs tankar om den proximala utvecklingszonen, att barn i interaktion med andra kan få det stöd de behöver för att utveckla en ny förmåga, även kallat scaffolding. Extra stöd vid rätt tillfälle kan hjälpa ett barn att utvecklas, då barnet klarar något tillsammans med andra kan det därefter klara uppgiften själv. Människor lär och utvecklas tillsammans och med stöd av varandra (Rogoff & Wertsch, 1984). Utgångspunkt för analysen är även att barns lek och kreativa skapande är en viktig del i barns bearbetning av upplevelser.

3.1 Barns bearbetning av intryck

De yttre och inre intrycken bildar grunden för våra erfarenheter. Det betyder att det barnet ser och hör blir stödpunkter för barnets skapande, genom vilket bearbetningen av erfarenheter startar. Människan tar hela tiden in nya intryck och varje intryck består av flera olika delar, dissociation och association. Med dissociation menar Vygotskij (1995) att de olika delarna i ett intryck delas upp och vissa delar blir mer framträdande medan andra glöms bort, vilket är nödvändigt framförallt för att fantasin ska fortsätta. Det är även en grundläggande del för vår intellektuella utveckling då det ligger till grund för vårt abstrakta tänkande och för vår begreppsbildning. De intryck vi tar in kan alltså uppfattas olika av olika personer då vi förstorar och förminskar särskilda delar av upplevelsen beroende på person. I förändringsprocessen ges plats för barnets stora fantasi. Då intrycket har dissociats är nästa steg i fantasiprocessen association, vilket innebär att de redan dissocierade delarna förs samman igen och bildar nya bilder. Däremot är cirkeln sluten först då fantasin har kristalliserats eller gestaltats i yttre, egenskapade bilder (Vygotskij, 1995).

Barns fantasi är inte en motsättning till verkligheten utan snarare ett komplement till den. Verklighetens intryck och upplevelser ger barnet förutsättningar till en rikare fantasi. Barnet kan även genom fantasin bearbeta och tolka känslor och erfarenheter. Leken ger barnet förutsättningar till skapande och ger plats för att dramatisera och återuppleva det som hänt. Samtidigt kan barnet genom dissociationen framhäva de delar av upplevelsen de anser viktiga (Vygotskij, 1995). Vygotskij menar vidare att rita är enligt yngre barns främsta skapandeform. Barn tecknar inte efter verkligheten utan utifrån minnet och egna erfarenheter. Barn ritat det som de i stunden anser är viktigt och relevant. Ju mer barn upplever och erfar desto större och mer produktiv blir deras fantasi (Vygotskij, 1995).

3.2 Barns förståelse av död

I vårt examensarbete vill vi närma oss våra respondenters resonemang angående barns sätt att reagera på död och sorg. Boyd Webb (2010) refererar till Nagy som skriver om förskolebarns förståelse och sätt att se på död. Hon skriver att barn inte förstår att döden är definitiv och att de ofta tror att döden är reversibel och tillfällig. Barnen tror på magiskt tänkande och att önskningar kan gå i uppfyllelse och de kan också tro att något de har gjort orsakade dödsfallet. Barnen kan upprepande gånger fråga om vart den person som avlidit är. De visar inte alltid förväntade tecken på sorg i tidigt skede, då de förväntar sig att den döda personen ska komma tillbaka. Barn kan bli rädda för att förlora någon annan vilket kan leda till

regressivt klängande. Slutligen säger Nagy att barn kan bli arga på den person som avlidit eller på de nära som överlevt (Boyd Webb, 2010)

Även en tid efter föräldrarnas död kan barn enligt Christ (2000) uppleva sekundära stressfaktorer som ger stark inverkan. Separationen från den förälder som är kvar kan vid exempelvis lämning på förskolan eller då föräldern ska lämna huset för att handla orsaka stark proximal sekundär stress. Det innebär att barnet kan bli mycket stressad av en situation som barnet tidigare kunnat hantera då rädslan för att förlora ytterligare en förälder blir för påtaglig. Stressen uppstår på grund av att sådana situationer påminner om den primära traumatiska händelsen. Barns påverkan av en förälders död kan leda till psykisk ohälsa i vuxen ålder då barnet i en sådan situation är mycket sårbar.

3.3 Teorier om lek

Hägglund (1989) sammanfattar några av de viktigaste teorierna om barns lek. Följande teoretiker har olika syn på barn och deras utveckling men lyfter alla vikten av barns lek på olika sätt. Enligt Hägglund menar Freud att barn som upplever exempelvis ett läkarbesök som skrämmande och obehagligt gärna tar upp det i leken. De kan exempelvis leka läkare och patient med varandra eller med leksaker. När barnen upprepar det som är skrämmande i leken blir det mindre obehagligt för dem. Freud menar alltså att barn kan bearbeta de händelser som de tidigare upplevt som otäcka och jobbiga genom leken, vilket gör upplevelserna mer begripliga och mindre otäcka. Leken ses som barns naturliga sätt att behandla obehagliga känslor och händelser, därför arbetar terapeuter mycket enligt Freuds lekteorier för att komma åt barns känslor. Även Erikson menar att det är naturligt för barn att leka ut det som de upplever problematiskt eller jobbigt, leken är en självläkningsprocess som barn behärskar. Erikson jämför barns behov av att leka kring sina problem med vuxnas behov att tala ut om problem. Även Piaget menar att leken är den viktigaste formen för ta till sig nya erfarenheter. Vygotskij talar om att leken är en social process. I lek prövar barnet sina upplevelser och erfarenheter och gör dem mer begripliga.

I jämförelse med Piaget och Freud som ser leken som naturlig och lustdriven menar Vygotskij att det finns lekar som inte alltid är lustfyllda. Tävlingslekar är ett exempel på sådan lek, de barn som förlorar går ifrån sådana lekar med olustkänslor. Enligt Knutsdotter Olofsson (2003) är leken utan krav på prestation men leder ändå till utveckling och kompetens. När barn känner att det finns krav på dem och att de behöver prestera riktas uppmärksamheten utåt och självmedvetenheten blir påtaglig. Vygotskij menar att barn inte leker sina isolerade önskningar utan använder leken för att tillfredsställa sina behov mer generellt (Hägglund, 1989).

3.3.1 Lekens ramar

När barn har lekt färdigt kan de visa tecken på att de är trötta men behöver nödvändigtvis inte vara missnöjda utan istället nöjda och glada. Knutsdotter Olofsson (2003) beskriver det som att leken sätter guldkant på livet, lek är något som barn när som helst kan gå in i för att lämna verkligheten för en stund. Hon beskriver det som att barn kan förlora sig i leken, i en annan uppslukande värld. När vi mår dåligt är självmedvetenheten något betungande, självförglömmelse är något leken kan bidra med. Även om barn leker lekar som innehåller skräck, krig, hot och död görs det inom lekens trygga ram som präglas av lekens regler som

kan vara både utsagda och utsagda. Barn behöver vara medvetna om lekens regler för att förstå när det är dags att avsluta. Lekregler kan innebära att barnet måste anpassa sig till sin lekkamrat, det handlar om en ömsesidig relation där de måste turas om att vara den starkaste, i överläge och ta initiativ. Om reglerna inte följs eller förstås av båda parterna kan exempelvis bråkleken övergå till riktigt bråk. När reglerna bryts så bryts oftast leken och blir därmed aldrig farlig utan är skyddad av en ”perfekt harmoni”. I leken får barnen tillgång till många världar där verklighetens jobbiga känslor som sorg och ilska kan försvinna, det ger barnen möjlighet att ta en paus från känslorna och bearbeta dem. Leken skapar omväxling och ger barn utrymme för att uttrycka sina känslor och tankar (Knutsdotter Olofsson 2003).

Knutsdotter Olofsson (2003) menar att självförglömmelse är viktigt för att barns lek ska vara utvecklande, därför menar hon att det är den vuxnes ansvar i en barngrupp att se till att barnen om möjligt inte stör varandra i leken eftersom det kan störa deras självförglömmelse. Hon menar att vuxna är den första bästa lekkamraten och potenta förebilder när det gäller lek för de yngsta barnen. Barn föds med en förmåga att leka, men för att lära sig leksignalerna behöver de en förebild att leka med. Genom sin förebild får barnen möjlighet att lära sig skilja på lek och verklighet. Lesignaler är signaler som hjälper deltagarna i leken att förstå det som händer och vad som är lek, det är enligt Knutsdotter Olofsson ett uttryck för barnets inställning till leken. När barn bråkleker är de noga med att den andre inte ska tro att hen är arg eller vill skada. Barn har olika sätt att signalera att det är på lek, genom att exempelvis skratta och, eller se luriga ut (Knutsdotter Olofsson, 2003).

Att prata med någon är viktigt för den mentala hälsan hos vuxna människor när det hänt något hemskt. För barn som ännu inte talar är leken deras främsta uttrycksätt. Det måste dock ske under samma förutsättningar som ett förtroget samtal. Barn har behov av att känna sig ostörda, trygga och leken måste präglas av samförstånd, ömsesidighet och turtagande. Knutsdotter Olofsson menar att det är de vuxnas ansvar att ge trygga förutsättningar för barns lek (Knutsdotter Olofsson, 2003).

Lillemyr (2013) menar att leken är central för barns lärande och kan stimulera alla sidor av barns utveckling. Han menar också att leken är en allsidig aktivitet som snabbt kan ändra karaktär, till exempel kan leken ganska snabbt övergå från att vara glad och rolig till att bli allvarlig. Lillemyr menar att leken uppfyller flera funktioner för barnet, leken kan utveckla och stärka barns identitet och självkänsla samt ha en utforskande funktion där barn får möjlighet att pröva uppfattningar, värderingar och normer. För att ge barnen goda förutsättningar till lek menar Lillemyr att det är viktigt att inte glömma att tryggheten är grundläggande för bra lek. När barnen känner trygghet vågar de leva ut (Lillemyr, 2013). Även Knutsdotter Olofsson (2003) menar som tidigare nämnts att barn förlorar sig i lek och att den självförglömmelse som uppstår gör att barnen glömmet bort om de exempelvis fryser eller är ledsna, vilket gör att leken blir en sorts vila från vardagen. Den bidrar till att barn vågar leva ut sin frihet, fantasi och skapande förmåga i leken. Vetskapen om att leken är på låtsas är barnen tydligt medvetna om, de normer och krav som finns i verkligheten gäller inte i deras lek. Det beror enligt Lillemyr (2013) på att barnet antingen antar en viss roll eller att de går fullständigt in i aktiviteten. Tack vare det kan barnen inte misslyckas i leken. När barn inte bedöms av andra och inte har krav på sig att klara av olika saker i leken vågar de leva ut i större utsträckning, vilket ger dem en unik möjlighet att gå in i lek efter sina förutsättningar. Lillemyr menar vidare att vuxna måste vara uppmärksamma på att inte alltid göra leken till styrda lärandesituationer då det kan gå ut över barns lekglädje eller lekupplevelse.

Starka negativa upplevelser i barndomen kan leda till att barn utvecklar ångest. När ett barn lider av ångest innebär det ett hot mot barnet och dess personlighet. Därför utvecklar barnet ett försvar mot ångesten. I samband med det kan ett överdrivet bruk av försvarsmekanismer uppstå vilket kan visa sig genom att barn håller tillbaka vissa beteenden. Om ångesten gradvis förvärras kan det leda till ett leksammanbrott, vilket innebär att barnet tillfälligt får total förlust av förmågan att leka (Lillemyr, 2013). Enligt Lillemyr är det viktigt att en förskollärare eller rektor tar kontakt med en förskolepsykolog för att barnet i fråga ska få professionell hjälp. Om det görs observationer på att barnet under någon period inte visar intresse för lek eller har svårt för att komma in i leken kan det tyda på att barnet är i riskzonen.

3.3.2 Bearbetning genom lek

Att uppmärksamma och studera barns lek är enligt Lillemyr (2013) mycket bra för att få information om svårigheter som barn kan ha. Det finns olika former av lekterapi för att hjälpa barn med ångest och svårigheter. När det handlar om att hitta tecken på ångest, otrygghet eller liknande kallas det för diagnosticering. När barn lider av ångest som kan komma av ett dödsfall menar Lillemyr (2013) att det kan leda till att barnen får ett leksammanbrott, alltså tillfällig förlust av förmågan att leka. Lekterapi handlar om att skapa en trygghetskänsla hos barnet så att det kan hitta tillbaka till leken då barn i känsla av ångest, otrygghet och liknande kan förlora sin lekförmåga. Lek som terapeutiskt redskap kan alltså fungera som ett stöd för barn i förskolan. Det Lillemyr skriver om lekterapiens betydelse för barns välmående motiverar oss att implicera och sprida kunskap om lekens betydelse för barns sorgprocess till förskolans verksamhet.

3.4 Pedagogens påverkan på barns livsvärld

Johansson (2003) skriver om olika atmosfärer och hur de genom interaktion mellan vuxna och barn påverkar barnet. Med atmosfär syftar Johansson på vuxnas engagemang, attityd, närvaro och förhållningsätt till barns livsvärldar. Beroende på hur pedagogen agerar och uttrycker sig påverkas alltså förskolans atmosfär och därmed den miljö där barnen vistas i. Johansson visar på tre övergripande atmosfärer som visat sig i hennes undersökning. Den första atmosfärens beskriver Johansson som en samspelande atmosfär som präglas av den vuxnes närvaro i barns värld, ett försök till lyhörddhet men också en risk för överträdande av gränser. Den andra benämns som en instabil atmosfär där pedagogen har en vänlig distans och ett tillkämpat lugn vilket skapar motsägelser. Den tredje och sista kan ses som en kontrollerande atmosfär som kännetecknas av ordning och behärskning som kan resultera i en maktkamp mellan den vuxne och barnet.

Hur pedagoger bemöter och förhåller sig till barnet beror bland annat på deras barnsyn. De kan se på barnet som en medmänniska med egna önskningar, behov och intressen som är värda att respekteras eller utifrån att vuxna vet vad som är det bästa för barn, att barn är irrationella. För det första kan barn ses som medmänniskor där den vuxne utgår från barns erfarenheter och låter barnet ha kontroll. Det andra synsättet är att vuxna vet bättre där barnen ges rätt att välja utifrån vuxnas struktur. Barnets bästa ses utifrån de vuxnas perspektiv. För det tredje och sista kan barn ses som irrationella vilket begränsar barnet.

Pedagogers förhållningsätt och barnsyn påverkar deras agerande gentemot barnet (Johansson, 2003). Ett barn i sorg befinner sig i ett sårbart stadium och påverkas starkt av omgivningen och den atmosfär som skapas.

4. Design, metod och tillvägagångssätt

I följande kapitel förklarar vi vilken typ av studie vi har gjort, hur vi har gått tillväga gällande insamling av data samt arbetets uppbyggnad i förhållande till våra frågeställningar. Du kommer även att få läsa om urval och hur vi valt att analysera vårt insamlade material samt etiska reflektioner kring mötet med respondenterna. Till sist i det här avsnittet kommer du få läsa om studiens validitet och reliabilitet.

4.1 Design

Vi har valt att göra en kvalitativ studie som även är explorativ då vi velat utforska ett område genom intervjuer. Vi funderade till en början på att göra en litteraturanlys då vi ville göra en övergripande sammanställning av den forskning som tar upp ämnet barn i sorg samt lyfta lekens och skapandets betydelse för barns sorgearbete. Då vi under första veckan insåg att det fanns ett begränsat utbud av ny relevant forskning som berör vårt ämne kom vi tillsammans med vår handledare fram till att istället göra en mindre empirisk studie. Vi hoppades på att det skulle ge oss en vidare bild av ämnet samt i större utsträckning bidra till det förskolepedagogiska fältet. Vi hade även tänkt göra en analys av vårt material men då vi ansåg att det för mycket liknade den tidigare forskning vi funnit valde vi bort det.

Vi har intervjuat fem förskollärare angående deras erfarenheter och förhållningssätt av att möta barn i sorg. Intervjuerna genomförde vi med hjälp av två intervjuguides (se bilaga 1 & 2). Vi valde att utforma intervjuguiderna på något olika sätt då en förskolelärare även arbetat inom lekterapi har mött barn i sorg i större utsträckning. Då hen har mer erfarenhet av barn i sorg var vår förhoppning att en anpassad frågeutformning skulle bidra till en ökad förståelse för hens förhållningssätt och utgångspunkt i bemötandet av barn i sorg. Genom anpassade frågor fick lekterapeuten större möjlighet till att dela med sig av sina mer djupgående erfarenheter inom ämnet. Möjligheten för lekterapeuten att dela erfarenheter på djupet ger undersökningen en bredare grund och inbjuder till större förståelse för barn i sorg. Det är inte två olika undersökningar som genomförts utan en undersökning som anpassats för att bättre uppfylla undersökningens syfte och mål. Vi såg hen som en tillgång till djupare kunskap och vid vårt val av respondenter var fokus att få så mycket information som möjligt gällande barn i sorg. Vi har alltså inte valt att göra en jämförelse eller analysera skillnader och likheter mellan varken arbetsplatser eller yrkesroller utan syftat till att sammanfatta alla respondenters svar och redogöra för resultatet utifrån syfte och frågeställningar.

I inledningsfasen av vårt arbete hittade vi inte mycket relevant vetenskaplig forskning och statistik som berörde vårt valda ämne. Studien bidrar förhoppningsvis till en ökad förståelse om barn i sorg. Anledningen till att vi inte genomfört en kvantitativ studie beror på att ämnet som sådant bättre lämpar sig för samtal och direkt kommunikation. Barn i sorg är ett tungt och känsligt ämne varpå kvalitativa intervjuer gör att intervjuaren kan anpassa sig till respondentens känslöytringar. Vi valde att inte göra en kvantitativ studie på grund av att vi ville undersöka pedagogernas djupare förståelse för ämnet. Öppna frågor och utvecklade svar är en stor del i att nå en sådan förståelse, vilket vi ansåg att en kvalitativ studie ger större möjligheter för. Vår design är retrospektiv då våra respondenter har besvarat våra frågor utifrån tidigare erfarenheter (Eriksson Barajas, Forsberg & Wengström, 2013).

4.2 Metod

Vår studie bygger på semistrukturerade intervjuer då vi har haft ämnesfokuserade intervjufrågor som den person som blivit intervjuad fått besvara fritt och med egna ord (Eriksson Barajas et al., 2013). Det innebär alltså att vi har följt respondenternas svar och anpassat ordning och formulering av nya frågor till deras tidigare svar. Med en kvalitativ intervju vill vi undersöka våra respondenters tankar om sina erfarenheter för att få en bättre bild av hur arbetet med barn i sorg i förskolans verksamhet ser ut idag. Vi ser intervjun som ett halvstrukturerat samtal mellan oss som intervjuare och respondenterna med målet att genom beskrivningar av deras erfarenheter tolka och vinna ny kunskap (Kvale & Brinkmann, 2009). Vi har valt att vid flera tillfällen vid citat redigera respondenternas svar för att de ska bli läsvänliga.

Vi började med att göra en pilotintervju med en av förskollärarna för att säkerställa att våra intervjufrågor tolkades så som vi tänkt oss och att upplägget av frågorna var bra. Eftersom pilotintervjun fungerade och gav bra resultat valde vi att ta med data från den intervjun som en del av resultatet.

4.2.1 Urval av respondenter

Vi valde att intervjua fem utbildade förskollärare som alla har mött barn i sorg i respektive förskoleverksamhet. Nedan följer våra respondenter som vi namngivit med versaler.

- A. Tog sin förskolläraryrkesexamen år 2000, har arbetat i barngrupp i 13 år. Har erfarenhet av både första- och sekundärt drabbade barn.
- B. Tog sin förskolläraryrkesexamen år 1976, har arbetat i barngrupp i 40 år. Har erfarenhet av både första- och sekundärt drabbade barn.
- C. Tog sin förskolläraryrkesexamen år 1990, har arbetat i barngrupp i 21 år. Har erfarenhet av förstahandsdrabbade barn.
- D. Tog sin förskolläraryrkesexamen år 1988, har arbetat i barngrupp i 25 år. Har erfarenhet av förstahandsdrabbade barn.
- E. Tog sin förskolläraryrkesexamen år 1981, har arbetat i barngrupp i 10 år, lekterapi i 21 år. Har erfarenhet av förstahandsdrabbade barn.

4.2.2 Validitet och reliabilitet

Vad gäller validitet har vi i utformandet av våra intervjufrågor varit noga med att skapa frågor som vi hoppades skulle ge oss svar på vårt syfte och huvudfrågeställningar. Vi anser även att intervjuernas anknytning till den teori och tidigare forskning vi funnit har stärkt studiens validitet. Då vi bara intervjuat fem förskollärare kommer ingen generaliserbar kunskap kunna dras från studiens resultat, men vi hoppas den kan väcka ett intresse hos läsaren för vidare förståelse (Eriksson Barajas et al., 2013).

Gällande reliabilitet har vi genom intervjuer samt i tematiseringen av dem varit noga med att svara på våra frågeställningar och vårt syfte. Då vi har valt att använda citat har vi valt de citat

som även i sitt större sammanhang svarar på våra frågeställningar. I tolkning och analys av data har vi båda två tillsammans reflekterat och funderat, vilket vi anser har stärkt studiens reliabilitet. Vi har intervjuat fem förskollärare vilket har givit oss ett resultat. Vi är dock medvetna om att studien möjligen hade uppvisat ett annorlunda resultat ifall vi valt en större eller annan urvalsgrupp (Eriksson Barajas et al., 2013).

4.2.3 Analysmetod

Under resultat och analysdelen skriver vi om barns sorg utifrån förstahands- och sekundärt drabbade barn. Med barn som är förstahandsdrabbade menar vi de barn som har förlorat en nära anhörig eller vän och med sekundärt drabbade menar vi de barn vars kompis har förlorat en nära anhörig eller vän men som själv inte haft en personlig relation till den person som avlidit.

Vi har valt att använda oss av pronomenet *hen* dels för att vi anser att det inte är relevant att nämna respondenternas kön, men också för att aidentifiera både dem och de barn vi skriver om.

För att få stöd i uppbyggandet av vår analys samt för att göra en övergripande planering har vi använt oss av Eriksson Barajas, Forsberg och Wengström (2013). I samma bok har vi funnit stöd för vikten av att vara flexibel och att anpassa sig allteftersom materialet samlats in. Vår datainsamlingsprocess har varit interaktiv och har under insamlingsprocessen påverkat både vårt syfte och våra frågeställningar då vi inte kunnat förutsäga respondenternas svar.

Då vi transkriberat intervjuerna skrev vi ut dem för att kategorisera innehållet i olika teman. Det tematiserade innehållet blev senare våra huvudrubriker i resultat- och diskussionsavsnittet.

Litteraturen har varit relevant då den hjälpt oss att besvara våra frågeställningar och vårt syfte samt hjälpt oss att analysera de svar vi fått från respondenterna. Vi har använt oss av vetenskapliga artiklar och böcker samt material som läroplan och handböcker skrivna av specialpedagoger och personer med lång erfarenhet av barn i sorg. Vi har även valt att inkludera tidigare teoretikers tankar om barns lek då vi finner de värdefulla i tolkandet och analyserandet av den insamlade datan. Valet har gjorts trots att teoretikernas respektive åsikter gällande barns utveckling skiljer sig från varandra.

4.2.4 Tillvägagångssätt

Då vi velat intervjua förskollärare med erfarenhet av barn i sorg har vi genom personliga kontakter fått tag i våra respondenter som vi via mejl och telefon bokade träff med. Intervjuerna har skett via personliga möten, med senare tillägg via mejlkontakt. Det insamlade materialet är dokumenterat genom ljudinspelning och transkribering av intervjuerna samt anteckningar som vi gjorde under intervjun angående miljö och stämning i rummet (Lindvert & Minten, 2012).

4.3 Etiska reflektioner

Då vi valt att undersöka och skriva om ett för många känsligt ämne har vi innan och under datainsamlingen funderat mycket kring etiska ställningstaganden. Vi var medvetna om att det personliga mötet mellan oss och den som blev intervjuad påverkade personen som blev intervjuad och därmed kunskapen som kommer av intervjun. Det på grund av att vi pratar om personliga erfarenheter och i samtalet påverkas av normer om hur man bör tänka, känna, handla och vara (Kvale & Brinkmann, 2009). Under intervjusituationen har vissa frågor varit känsligare för några av respondenterna, vilket är ännu en anledning till varför vi anonymiserat respondenterna i arbetet. Under intervjun har de även fått möjlighet att avsluta när de själva velat. Då känsliga situationer uppstått har vi varit öppna för olika sorters känslouttryck och försökt att inte pressa eller gå vidare med den frågan. När vi inte ställde frågor gav vi den som blev intervjuad tid och utrymme innan vi gick vidare med en annan fråga. Gällande utskrifterna av intervjuerna har vi avidentifierat alla namn och varit "lojala mot deras muntliga uttalanden" (Kvale & Brinkmann, 2009). Det vill säga att vi har tagit hänsyn till och undvikt att ta med känslig information i vårt arbete. Vi valde även att åka ut till alla respondenternas arbetsplatser för att de skulle känna att de var på hemmaplan och därmed känna sig trygga.

När vi lyssnat på förskolläraernas berättelser har vi påverkats av ämnets verklighet. Under skrivprocessen har vi därför pendlat mellan att stänga av känslor för att fokusera på textbyggandet och letande av litteratur men har ibland slagits av hur sorgligt ämnet vi pratade och skrev om egentligen är.

5 Resultat och analys

I följande avsnitt har vi valt att skriva om de barn som är förstahandsdrabbade och sekundärt drabbade då vi velat undersöka om deras reaktioner skiljer sig åt utifrån vad de intervjuade förskollärarna uttrycker.

5.1 Respondenternas tankar om barns reaktioner på sorg

Charkow (1998) skriver om vikten av en trygg plats för barnet vilket B pratar om. Hen säger att barnet i sorg upplevde förskolan som en fristad, en paus från kaoset och sorgen som präglar hemmiljön: "det blev en fristad på förskolan där man fick lov att vara som vanligt och att det var okej att vara glad, skratta och leka med kompisarna och busa som vanligt".

Enligt C bearbetade barnen även sorgen genom att vara kreativa, de bestämde sig bland annat för att göra en minneslåda som döptes efter barnet som avlidit. Hela barngruppen arbetade med lådan i omgångar och smyckade den utanpå och fyllde den med saker som de kom ihåg att kompiserna tyckte om. Det är enligt Pennells och Smith (1995) viktigt att som pedagog vara medveten om sådana möjliga reaktioner för att kunna stödja barnet. C och D pratar om kreativt skapande som en stor del av barnens sorgearbete. De berättar att barnen skapade mycket bilder både enskilt och tillsammans. Allting som skapades var till kompiserna som gått bort och barnen pratade mycket om att hen var en del av arbetet på förskolan. Pennells och Smith lyfter vikten av att som pedagog stödja barnen i skapandet av minnesplatser då barn mår bra av att vara kreativa. Vygotskij (1995) skriver att det är genom barns tidigare erfarenheter och intryck som de finner inspiration till att skapa och att barn genom skapandet ges tillfälle att bearbeta känslor och intryck.

Barnens reaktioner var även att leka, bland annat begravningslekar. E berättar om ett förstahandsdrabbat barn som genom leken kunde berätta om sina känslor och tankar kring det som hänt. E lägger även till att barn leker samma lekar om och om igen tills de har bearbetat färdigt det som har hänt. Det finner vi stöd för i det Hägglund (1989) skriver om Freud som menar att barn genom lek upprepar det som hänt för att skapa sig en bättre förståelse för händelsen. Barnen leker även så långt de själva vill och är redo för menar E. Att leken är viktig och betydelsefull för barnen i deras sorgearbete är alla intervjuade förskollärare överens om, men ett par av dem uttrycker att de inte tydligt har sett lekens betydelse för barn i sorg i verksamheten. Ett par respondenter uttrycker att barnen inte lekte något speciellt men att leken ändå kan få vara läkande. A beskriver det så här: "Även om de inte leker det som hänt så leker de ju för att glömma bort eller för att få andrum en stund". Flera av förskollärarna menar att barnen använder sig av leken som en tillflykt från verkligheten, något Lindberg (2002) skriver om och menar att leken ger barnet tillfälle att uttrycka sig och bearbeta sina känslor och upplevelser. Leken hjälper även barnet i sorg att återskapa en struktur och mening i vardagen.

5.1.1 Första- och sekundärt drabbade barn

A berättar att det förstahandsdrabbade barnet inte lekte lekar som direkt kunde kopplas till sorg eller död på ett uppenbart sätt. A och B menar att det förstahandsdrabbade barnet i förskolan inte utåt uttryckte sin sorg eller agerade på ett annat sätt än vanligt i förskolans

verksamhet. E berättar att de förstahandsdrabbade barnen ibland inte uttryckte sin sorg i leken på flera dagar men att barnet när det var redo initierade en lek som berörde det om hänt. Barnet kunde plötsligt säga till pedagogen "nu ska du och jag gå till det rummet och leka det här". Vi kopplar det E berättar om barns lek till Knutsdotter Olofssons (2003) tankar om lekens betydelse för barns bearbetning. Vid en kris kan vuxna prata med andra för att bearbeta och må bättre. För barn kan leken vara deras enda uttrycksätt och det är därför viktigt att leken tillåts ske under samma förutsättningar som ett förtroget samtal. Det är de vuxnas ansvar att ge barnen de redskap de behöver för att de i leken kan få bearbeta sina känslor.

A säger att: "Det var nästan så att de andra barnen runt omkring var mer påverkade av det, till synes [mer] påverkade av det än vad hen var". A och B pratar även om de barn som inte är förstahandsdrabbade. De beskriver det som att de sekundärt drabbade barnen frågade och pratade mer om det som hänt än det förstahandsdrabbade barnet. B berättar också att de sekundärt drabbade barnen i barngruppen reagerade på det som hänt genom att de ville samtala mycket kring döden. Även C och D berättar att de sekundärt drabbade barnen initierade begravningslekar och begravde skalbaggar och liknande.

A berättar att barngruppen även lade stort fokus på och var extra snälla mot det förstahandsdrabbade barnet. De var också noga med att hen fick vara med och leka och kramade kompisen. De sekundärt drabbade barnen ställde inte direkta frågor till barnet som förlorat en nära anhörig utan mer konstateranden så som: "din lillasyster har dött" varpå hen svarade: "ja hon har dött".

5.2 Verksamhetens påverkan av barn i sorg

Respondenterna pratar om flera saker i verksamheten som förändrats under perioden efter att ett barn förlorat en nära anhörig. Vi kommer nedan lyfta tre delar av verksamheten som genom vår empiri visat sig ha stor betydelse för barns bearbetning av sin sorg, skapande verksamhet, leken som bearbetning respektive vila samt barns frågor och funderingar. I samband med barnens lek har vi funnit två huvudspår som är leken som bearbetning samt leken som vila vilket vi uppmärksammar nedan.

5.2.1 *skapande verksamhet*

C berättar att "Barnen bearbetade mest i skapande verksamhet, det tecknades mycket och skapades mycket". C och D berättar att barnen själva kom på idén att göra en minneslåda till kompisen som gått bort. Barnen ville smycka lådan och fylla den med saker som de associerade med kompisen. De berättar att barnen också var noga med att inte ta bort någonting i förskolans verksamhet som påminde om kompisen så som namnskyltar eller barnets plats i samlingen. Hen skulle få leva kvar och var ett återkommande samtalsämne som kunde dyka upp när som helst, exempelvis i samlingen och vid bokläsningen. Barnen ville vara kreativa enskilt och tillsammans på olika sätt, bland annat genom att skapa bilder som oftast var till kompisen.

Barn skapar och uttrycker sig kreativt inte bara för nöjes skull utan även för att bearbeta olika upplevelser och intryck. Vi kopplar barnens kreativitet efter kompisen bortgång till Vygotskijs (1995) tankar om dissociation och association. Det handlar om att barnet disassociera olika minnesbilder för att sedan associera dem till en ny minnesbild, det vill säga

att de väljer ut de delar av upplevelsen som behöver bearbetas och sammanfogar dem sedan till en ny helhet. Barnens kreativa skapande i form av minneslådan kan alltså uppfattas som barnens sätt att bearbeta olika upplevelser och intryck i samband med kompisens bortgång.

Barnen har många olika minnen tillsammans med det barn som gått bort. Därför kommer barngruppens gemensamma erfarenheter med kompiserna att se olika ut då vi alla uppfattar olika delar ur en upplevelse som mer eller mindre intressanta. Barnen har en gemensam erfarenhetsvärld men uppfattar olika delar som mer eller mindre relevanta och behöver därför personligen disassociera och associera de gemensamma upplevelserna. I förändringsprocessen ges plats för barnets fantasi och barnet kan genom bearbetning av erfarenheterna utveckla sitt intellektuella tänkande, sin begreppsbildning och sitt abstrakta tänkande. Barnet får genom bearbetningen tillfälle att vrida, vända och koppla erfarenheten till nya sammanhang (Vygotskij, 1995).

5.2.2 Leken som bearbetning respektive vila

A och B uttrycker att de inte på ett tydligt sätt en förändring i varken det första- eller andrahandsdrabbade barnens lek. D berättar däremot att barnen själva startade upp begravningslekar efter att kompiserna hade gått bort och att pedagogerna var extra lyhörda för att stödja barnen i de lekar som berörde begravingar och död om så behövdes. Det är enligt Charkow (1998) av vikt att som pedagog stödja barnen i deras lek. Vygotskij (1995) tar däremot upp en risk med att gå in i barnens lek. Han menar att då barn känner av att vuxna har ett syfte med leken kan de backa och känna att leken inte är lustfylld. Vygotskij (1995) menar att barn kan få olustkänslor i samband med lek som ställer krav på dem. Det kan därför vara bra för barn att också få leka ostört själva för att få tid till bearbetning.

Vi har urskilt två huvudspår gällande respondenternas svar angående barnens lek. Det första huvudspåret är lek som ett bearbetande verktyg där barnen genom leken ges möjlighet att bearbeta den sorg och de frågor som uppstått i samband med att en nära anhörig gått bort. Det andra huvudspåret lyfter några av respondenterna, de uttrycker att barnens sorg och frågor inte visade sig i deras lek men att leken fyllde sin funktion som vila från kaoset som fanns i hemmet. A berättar att barnen inte lekte lekar som kunde kopplas till det som hänt men att barnen lekte för att glömma bort och få andrum en stund.

Lindberg (2002) beskriver det som att då barnet fått chans att bearbeta genom skapande och lek kan de sätta ord på sina tankar och känslor kring det som hänt. Det är därför av vikt att som förskollärare också vara närvarande i barnets lek samt vara lyhörd för barnets vilja. Det handlar om att vara en del i barnets lek då barnet bjuder in, men också ge barnet utrymme att leka och skapa ostört.

Angående vila kan man också säga att förskolan kan vara barnens fristad. Utifrån lekens första huvudspår nämnde C att inget var som vanligt, alla på hans förskola var ledsna, framförallt de vuxna. På hans förskola kom barnens sorg till uttryck på många olika sätt, de visade saknad, ställde många frågor och ritade teckningar till deras kompis som hade dött. Vygotskij (1995) menar att leken blir ett utrymme där barnet kan bearbeta känslor och upplevelser. Freud menar enligt Hägglund (1989) att barn gärna leker sådant som är skrämmande och obehagligt flera gånger om just för att bearbeta sina känslor och för att skaffa sig större förståelse för det som hänt, exempel på sådana lekar är begravningslekar. Flera förskollärare som vi intervjuat har uttryckt förståelsen för att barnen bearbetar olika

saker genom lek. A berättar att: ”Det är viktigt att barnen får ha någon form av vardag, många bearbetar olika saker i leken” Även D uttryckte att: ”Barnen bearbetade mycket i leken, vi såg när de lekte begravning”.

Utifrån lekens andra huvudspår blev förskolan en arena där barnen fick känna att allt var som vanligt, de fick lov att vara glada och de var trygga i rutinerna som fanns där. B uttrycker att förskolan blev en fristad där barnen fick lov att vara som vanligt, de fick känna att det var okej att vara glad och skratta, leka med kompisarna och busa som vanligt. Även A använde ordet fristad i beskrivandet av förskolan, hen menar att det är viktigt för barnen att ha en plats där det är som vanligt. På förskolan var det inget som var konstigt, barnen lekte inget särskilt och ingen var ledsen, vilket A menade var skönt för dem. Leken kan enligt Barnperspektivet (2014) vara ett rum där barnen får ta en paus från allt jobbiga som hänt.

Att det som B uttrycker ”Det blev en fristad på förskolan där man fick lov och vara som vanligt, skratta, leka och busa“ var något flera av de intervjuade förskollärarna uttryckte sig om. A förklarade det som att: ”Förskolan blev en plats där man får lov att ha kul mitt i allt det sorgliga samtidigt som man har andra vuxna som stöd runtomkring sig”. B sa även att: ”Min teori är att barnet pratade väldigt mycket hemma och att hen ville leka när hen kom hit”. Att ta en paus från verkligheten och gå in i lek menar Knutsdotter Olofsson (2003) är viktigt för att vila. När vi mår dåligt är självmedvetenheten betungande och i leken får barnen komma in i en uppslukande värld och tänka på annat en stund. Utifrån vad A och B uttrycker kan leken fungera som en vila från verkligheten vilket stämmer överens med Knutsdotter Olofssons teorier om att leken kan fungera som en tid av självförglömmelse.

5.2.4 Barns frågor och funderingar

C berättar att ”Barnens saknad av kompisen som inte kom tillbaka märktes tydligt i prat, frågor och funderingar”. Även D berättar att barnen var öppna och gärna ville prata och ställa frågor om död och vad som hänt med kompisen nu. Vidare berättar C att barnen bearbetade sina funderingar tillsammans med varandra och framförallt tillsammans med pedagogerna på avdelningen. A uttrycker att barn är barn och ställer vilka frågor som helst, ”de som poppar upp”. B berättar att flera av barnen under åren har reagerat då far- och morföräldrar har gått bort. Barnen frågade mycket om döden som: ”vad händer vid begravningen? Kan vem som helst dö? Min mamma ska i alla fall inte dö”.

För att bearbeta frågor och funderingar kring vad som hänt kommer barnen även här att dissociera och associera de upplevelser de haft tillsammans med den nära anhöriga som gått bort (Vygotskij, 1995).

5.3 Pedagogers bemötande av barn i sorg

Respondenterna berättar i intervjuerna hur de hanterat och mött de drabbade barnen i verksamheten. De beskriver hur de mötte barnens frågor och vad de gjorde för att stödja barnen i deras sorgearbete vilket vi i följande kapitel kommer lägga fram i förhållande till tidigare forskning och teoretisk anknytning. Till sist i följande kapitel beskriver vi kort hur pedagogerna beskriver vikten av att ha en öppen dialog med de drabbade barnens föräldrar.

5.3.1 Att svara på barns frågor

Enligt C försökte pedagogerna svara öppet och ärligt på just det barnen frågade och var noga med att inte undvika de frågor som dök upp vilket enligt Charkow (1998) och Christ (2000) är viktigt för barns välmående. C uttrycker att "När barn ställer en fråga så vill man ibland ge dem ett svar som sträcker sig från Adam till Eva, men det är inte det dem frågar. De frågar just en sak och det är det dem vill ha svar på".

Vygotskij (1995) skriver att barn kan bearbeta och tolka känslor och erfarenheter genom fantasin. Då vuxna inte svarar på barnens frågor kan de enligt Barnperspektivet (2014) resultera i att barnen till slut får svårt att skilja på vad som är fantasi respektive verklighet. Det kan i sin tur leda till att barn skapar fantasier och får magiska funderingar i deras försök att förstå det som hänt. Även Dalgren, Porathe och Ramnfors (2013) menar att för lite information kan skapa fantasier och förvärra oron samtidigt som för mycket information kan göra det svårt för barnet att hantera.

Att förklara för ett barn att alla människor någon gång kommer att dö kan dock vara mycket svårt. Då barn frågar och påstår saker som B berättar: "kan vem som helst dö? Min mamma ska i alla fall inte dö!" kan det vara ett uttryck för deras oro. Det blir därför en balansgång mellan att svara ärligt och konkret på barnets frågor och samtidigt möta och lugna barnets oro. Det är enligt Cullberg (2006) därför viktigt att känna av vad barnet är redo att höra och vilken del i det som ska berättas som kan vara svårt att höra. I vissa situationer kan det alltså handla om att skydda det lilla barnet som försöker att finna mening i det som har hänt. E berättar om en situation då ett litet barn som precis förlorat sin mamma säger: "det är så bra att min mamma har dött för nu kan vi skaffa hund". Här är det viktigt att som pedagog ha så pass mycket kunskap om barn i sorg så att du inte svarar "hur kan då säga så?", utan förstå att det är ett barns försök att finna en mening i det fruktansvärda som hänt. För ett barn kan det alltså vara det normala sättet att tänka och uttrycka sig på.

Då pedagogerna inte kunde svara på barnens frågor funderade och reflekterade de istället tillsammans med barnen. Ibland tog de även upp frågan vidare med de andra barnen så att även de fick fundera tillsammans, på så sätt kunde de hjälpa varandra. "På samma sätt som vi gav barnen stöd i deras frågor och funderingar så stöttade även barnen oss i vår sorg". Johansson (2003) benämner ett sådant sätt att se på barn som att "barn är medmänniskor", att som pedagog lämna över kontrollen till barnet, reflektera tillsammans och att utgå från barnens erfarenheter. Genom ett sådant arbetssätt kan barnen och de vuxna få en klarare bild över vad död och sorg innebär och därmed minska de magiska fantasierna som kan skapa förvirring.

E berättar vidare om ytterligare en situation där förskollärares jobb blir att skydda det lilla barnet istället för att svara ärligt och konkret i stunden. Ett barn säger vid mellanmålet "nu sitter min pappa uppe på ett moln och tittar på mig" varpå ett äldre barn svarar "det gör han inte alls, för han ligger nere i en grav och blir uppäten av maskar". E förklarar det som att en förskollärare i en sådan situation har ett val. I ovanstående fall är det yngre barnet i behov av stöd och skydd eftersom barnets kommentar kommer från ett försök till att placera pappan som barnet har förlorat. Efteråt kan du som vuxen prata med det äldre barnet och försöka förklara nyanserna. Att som litet barn försöka finna en mening i det som hänt och tröstas i att ens pappa sitter på ett moln och tittar ner på en är också ett sätt att hantera sorgen och saknaden på. Cullberg (2006) förklarar varför ett barn kan reagera på ett sådant sätt. Han beskriver att det beror på att tidigare erfarenheter och reaktioner inte räcker för att barnet ska

förstå eller hantera situationen. B menar att barn i förskoleåldern inte har så stor förståelse för vad döden innebär. Hen instämmer med de andra respondenterna i påståenden om att det alltid är viktigt att svara ärligt och så gott det går på barnens frågor om döden när frågorna dyker upp eftersom barnet först då är redo att prata om det.

Även om det som pedagog krävs en avvägning i besvarandet av barnens frågor behöver barnen få veta att döden är definitiv och att den person som dött inte längre existerar och inte kommer tillbaka. E beskriver att då vuxna ofta förklarar döden i abstrakta termer tolkar yngre barn det bokstavligt, det vill säga att den person som har dött bokstavligen "har gått hem", "flyger bland molnen" eller "är på en bättre plats". Det bidrar inte till en ökad förståelse hos barnet för döden utan skapar en oro hos barnet som ofta resulterar i att barnet känner sig övergivet. Cullberg (2006) menar att i och med känslan av övergivande uppfattar barnet det som att den person som dött har valt att lämna och även väljer att inte återvända. Då barnen uttrycker frågor eller påståenden som B tar upp "vad händer vid begravningen?", "Min mamma ska i alla fall inte dö!" är det alltså av vikt att förklara konkret, steg för steg vad som kommer att hända. Barnet behöver till exempel få veta vilken musik som kommer att spelas under begravningen och varför, var barnet kommer att sitta och bredvid vem? Varför det finns blommor vid kistan och så vidare. Christ (2000) menar att det är viktigt att som vuxen vara öppen och ärlig genom hela barnets sorgprocess.

5.3.2 Att ta barnens sorg på allvar

Det finns inte ett rätt sätt att reagera på sorg utan som Pennells och Smith (1995) skriver kan sorg visa sig i beteendeförändringar som bland annat brist på koncentration, humörsvängningar och ovilja att göra olika vardagliga saker. Charkow (1998) uttrycker det som att vuxna gärna vill tro att barn inte förstår döden och att barn inte känner smärta och sorg, de vill även skydda barn från döden med allt vad den innebär genom att inte helt ärligt svara på barnens frågor i samband med ett dödsfall. Enligt Barnperspektivet (2014) kan även de barn som ännu inte lärt sig sätta ord på sina känslor känna av och uppfatta sorgen hos den efterlevande föräldern. Det är inte ovanligt att barnen upplever skuld känslor för det som hänt och för känslorna de känner. Det kan leda till att barnet försöker dölja sina känslor för att inte orsaka oro hos omgivningen menar Dalgren, Porathe och Ramnfors (2013). Det är därför viktigt att förskollärare möter barnet i sorg och tar deras sorg på allvar. Det är exempelvis viktigt att stötta barnen i deras lek och skapandeprocesser. C och D följde barnens initiativ i skapandet av minneslådan och tog till vara på barnens idéer. Vi finner stöd för det i Pennells och Smith (1995) som lyfter vikten av att som vuxen skapa en minnesplats för barnen. En plats där barnen kan hedra sin vän.

Flera av pedagogerna belyser vikten av att bemöta och följa upp barnens tankar och funderingar och att vara noga med att ha en öppen atmosfär där inga frågor är fel i samband med minnesstunden. Ett sådant arbetssätt menar Charkow (1998) skapar goda förutsättningar för barns sorgearbete. B pratar också om vikten av att bekräfta barnens känslor men samtidigt inte forcera berättelserna. Barnen får chans att prata om de vill och att som pedagog bara ta de frågor som dyker upp. A berättar om en minnesstund där alla avdelningar tillsammans samlades för att hedra och minnas kompiserna som dött. Under minnesstunden planterade alla avdelningarna tillsammans ett träd, barnen sjöng sånger och fick släppa upp ballonger till det barn som avlidit. Här kan barnen finna stöd i sin sorg och i sina funderingar hos pedagogerna och minnesstunden kan få bli ett fint minne även för de barn som ännu inte förstått hela bilden av vad som hänt.

Flera av respondenterna berättar att de anser att det är viktigt att erbjuda barnen att vara med på begravningen. Det blir enligt E: ”konstigt om man stänger ute barnet från det här, det här är ju en del av livet”. C och D berättar att förskollärarna och barnen på avdelningen medverkade under begravningen och hade tillsammans en samling längst fram i kyrkan där barnet som dött var närvarande i sånger och samtal. Pedagogerna och barnen var också på barnens initiativ klädda i kompisens favoritfärg. Enligt Pennells och Smith (1995) är det viktigt att som pedagog vara öppen, tillåtande och följa barns initiativ eftersom det kan vara stödjande för barnet i dess sorgprocess.

A och B berättar att de tillsammans med barnen pratade om det som hänt, bland annat i en samling där det förstahandsdrabbade barnet inte var närvarande. I samlingen tog de upp vad kompisarna på förskolan kunde göra för barnet som hade förlorat en nära anhörig när hen kom tillbaka. De kontaktade även biblioteket i form av bokbussen och lånade några böcker som handlade om död som de vid några tillfällen läste under samlingen.

Förskolläraren har en viktig roll i barns sorgprocess, deras förhållningssätt och sätt att se på barnet spelar en betydelsefull roll då det enligt Johansson (2003) påverkar deras agerande gentemot barnet. Då barn är i sorg på grund av att de har förlorat en nära anhörig är det viktigt att barnet känner att det har en trygg plats att vara på där det mesta är som vanligt. Det finner vi stöd för i Charkow (1998) som refererar till Crase och Crase som menar att förskolläraren har en betydande roll i barns sorgearbete då pedagogen oftast inte är förstahandsdrabbad och därför kan orka ta tag i barnets frågor och funderingar på ett annat sätt än en förälder. E uttrycker att förskollärare har en av de viktigaste rollerna i barns sorgprocess. Pedagogerna kan stödja barnet och erbjuda en trygg plats där de orkar erkänna det som hänt vilket Worden (1991) lyfter som ett viktigt steg i sorgprocessen.

5.3.3 Att ha en öppen dialog med föräldrar

Pedagog C och D pratar om föräldrakontakten som en viktig återkommande del under den tiden. Varje del i arbetet och barnens tankar om det som hänt förde de vidare till föräldrarna. De berättar även att de la ut en vit duk på ett bord, köpte blommor, ljus och ställde upp ett kort på barnet som gått bort. A berättar att de haft öppen dialog med föräldrarna bland annat i samband med minnesstunden. Pennells och Smith (1995) belyser vikten av att ha kontakt med den sörjande familjen bland annat för att bättre förstå det kvarlevande barnets känslor och upplevelse av det som hänt.

Cullberg (2006) skriver också att det är av vikt att som förskollärare ha kontakt med det sörjande barnets familj. Cullberg menar att det kan ge en klarare bild av barnets tidigare erfarenheter vilket bidrar till att förskolläraren bättre kan förstå och därmed möta barnets reaktioner. C berättar att hen direkt kontaktade föräldrarna till det barn som gått bort då hen fick höra vad som hade hänt för att berätta att förskolan ställer upp med det föräldrarna behöver. Pedagog B berättar att de brast i kontakten med barnens föräldrar och att det var något som de senare fick kritik för. Det var något som de senare verkligen hade förståelse för och tog till sig.

5.4 Pedagogernas hantering av egna känslor

När vi ställde frågan om hur respondenterna själva hanterade de känslor som uppstod i samband med de jobbiga beskederna upplevde vi det som att vissa hade lättare att prata om det än andra. A, C och E berättar att de fick handledning och att de fått samtala med psykologer och med chefen bland annat om var de var när de fick beskedet och hur de kände just då. B pratar mer allmänt om att sorgen hos de vuxna kom till uttryck på olika sätt eftersom de är så olika. Hen berättar att en del hade det väldigt svårt och ville helst vara i fred med sin sorg. På förskolan där D arbetat berättar hen att de vuxna hanterade sina känslor tillsammans med barnen och i arbetslaget backade de upp varandra när det behövdes. Om det var någon som var i obalans ena dagen så fanns det alltid någon som var mer i balans och tvärt om. Även C och E berättar att det var till stort stöd att arbetslaget backade upp varandra när det behövdes. När de var i obalans fick de lov att gå iväg en stund, göra något annat och hämta andan. C och D var överens om att det inte ska behöva kännas som att man behöver hålla masken en hel dag utan att man ska få lov att vara människa och uttrycka sina känslor öppet. D uttrycker att: "Det är okej att visa sig ledsen, både som vuxen och som barn". E uttryckte att det kunde räcka med en klapp på axeln av en kollega som visade stöd för att hen inte var ensam med sina känslor. D upplevde att det blev starka band mellan barnen och pedagogerna tack vare det gemensamma sorgearbetet.

Alla människor oavsett ålder påverkas på djupet av en nära anhörigs död (Cullberg, 2006). Precis som det är viktigt att som förskollärare vara medveten om barns reaktioner vid en nära anhörigs bortgång är det även av stor vikt att vara medveten om sina egna reaktioner på förlust. C och D berättar att det är mycket tufft för arbetslaget att förlora ett barn i barngruppen. De respondenter som har förlorat ett barn i barngruppen uttrycker att det var en sorglig tid. Men också en tid där känslor fick komma upp till ytan och där man stöttade varandra. Alla människors sorg är unik och tar sig uttryck på olika sätt. Men precis som barn behöver även vuxna gå igenom och bearbeta sina känslor och funderingar kring det som hänt. Precis som Worden (1991) skriver behöver även vuxna acceptera verkligheten av sin förlust, tillåtas att uppleva de känslor som är kopplade till förlusten samt få tid att anpassa sig till den arbetsmiljö som nu är förändrad. C och D uttrycker tydligt hur de i sina arbetslag tillät känslor att komma upp till ytan och dela bördan av sorgen med varandra. C uttrycker det som att förskollärare behöver få visa sina känslor för både arbetslaget och för barngruppen för att inte känslorna ska behöva tryckas ner. Det är okej att uttrycka sina känslor, våga vara människa. "Att vara professionell innebär inte att ha en vägg av glas mellan sina känslor och professionen". "Även när vi hade delade meningar var ändå kommunikationen öppen och ärlig, vilket är viktigt även för barnen att se", säger C.

5.4.1 Barns reaktioner på vuxnas känslouttryck

Flera av barnen reagerade på förskollärarnas sorg. C berättar: "Att se fröken så ledsen var ju liksom (lång suck) det här upptog deras funderingar under lång tid". Barnen frågade om igen frågor som: "när du var i kyrkan varför grät du då?" E berättar att barnens reaktion bland annat beror på de sociala omständigheterna, när barnet känner sig tryggt vågar de uttrycka sina funderingar:

Det är ju när det är tryggt som det kommer. Då kan barnen leva ut det, du är ju inte mamma eller pappa och då är det väldigt viktigt att man har bra kontakt tror jag. Så det kommer mer där, i den vanliga verksamheten.

Hen menar att när barnet känner sig tryggt kan känslorna komma ut och kan även visa sig genom att barnet blir utåtagerande i förskolans verksamhet, barnens olika känslouttryck ska däremot inte tolkas som att barnet inte behöver sörja: ”Det kan ju vara så att man kastar grejer, man kanske betar sig hur som helst och det kan ju vara svårt för personalen, men det är ju tryggt”. Enligt Grimby och Johansson (2009) är det av stor betydelse att barn ges möjlighet att agera utåt med sina känslor för att göra dem mer uthärdliga.

E beskriver även att barn gör allt för att skydda sina föräldrar även om det innebär att skjuta undan sin egen sorg. Det innebär att barn inte alltid reagerar som vi förväntar oss att de ska göra.

För att barn ska överleva psykologiskt så måste deras föräldrar själva vara stabila. Är då en mamma totalt nerbruten eller pappan nerbruten, då ser man ofta inga reaktioner, för barnen kan inte bryta ihop, de skyddar sina föräldrar, i alla situationer skyddar man sina föräldrar.

E berättade att barn som har förlorat en nära anhörig kan exempelvis leka clown för att muntra upp omgivningen. Det är även ofta så att barnen försöker ta så lite uppmärksamhet som möjligt och reagerar genom att bli passiva. Det kan vara att barnet gärna går undan och leker där ingen ser eller hör (Dalgren, Porathe & Ramnfors, 2013).

6. Slutdiskussion

I följande kapitel kommer vi först att ge svar på våra frågeställningar och vårt syfte. Svaren utgår från arbetets empiri, teori och tidigare forskning. I slutet av avsnittet kommer vi att ge några avslutande reflektioner knutna till några frågor som väckts under arbetets gång.

6.1 Hur beskriver respondenterna barns reaktioner på sorg och hur den kommer till uttryck?

Pedagogerna uttryckte att barnen upplevde förskolan som en fristad, en plats där barnen tyckte det var skönt att vila från oron och sorgen i hemmet. Att barnen uppskattade att allt var som vanligt på förskolan är ett återkommande tema genom intervjuerna. Vi har genom vår empiri sett att de barn som var ensamt förstahandsdrabbade i barngruppen inte ställde lika många frågor eller uttryckte sina funderingar kring det som hänt på förskolan. Flera av respondenterna berättar att de barnen inte heller öppet visade sin sorg eller bearbetning av känslor i lek eller skapande verksamhet. Även om våra respondenter inte uttryckt att barnen till synes haft beteendeförändringar kan vi ändå dra slutsatsen att barnens reaktioner utspelar sig på olika sätt i verksamheten, exempelvis beroende på antalet förstahandsdrabbade barn i barngruppen. Empirin visade att de förstahandsdrabbade barnen som förlorat en kompis i barngruppen, det vill säga att hela barngruppen var förstahandsdrabbad att barnen var mer öppna och framåt i sina frågor, funderingar, i leken och den skapande verksamheten. De förstahandsdrabbade barnen som hade en gemensam erfarenhet av en förlust fick möjlighet till både gemensam och individuell bearbetning. Verksamheten följde barnens intressen och gav barnen möjlighet till kreativt skapande som Vygotskij (1995) menar främjar fantasin och många möjligheter till att dissociera och associera upplevelsen. Respondenterna berättar att de sekundärt drabbade barnen öppet och rakt ställde sina frågor och funderingar till pedagogerna. De tog hand om det förstahandsdrabbade barnet genom att vara extra snälla, kramade kompiserna och bjöd in till lek mer än vanligt. De ställde inte direkta frågor till det förstahandsdrabbade barnet utan mer påståenden som de förstahandsdrabbade barnet kort bekräftade. Boyd Webb (2010) och Ekvik (2005) beskriver barnens olika sätt att se på död, vilket kan bidra till deras olika reaktioner och behov av att uttrycka sig och bearbeta händelser. Respondenternas svar visar att barnens reaktioner på förlusten visade sig på olika sätt. Kanske beror det på barnens olika ålder och förståelse för döden.

6.2 Hur beskriver pedagogerna att verksamheten påverkas när barn drabbas av sorg?

I vårt resultat har tre övergripande förändringar i verksamheten i samband med barn i sorg visat sig, skapandets verksamhet, lekens betydelse för barn i sorg utifrån två huvudspår samt barns frågor och funderingar.

I samband med att ett barn på förskolan dog tog den skapade verksamheten vid, barnen skapade mycket både individuellt och tillsammans bland annat en minneslåda som var till kompiserna. Vi tolkar det som att det var ett sätt för barnen att hantera både sin personliga och den gemensamma sorgen på. Även Lindberg (2002) lyfter vikten av den skapande verksamhetens betydelse för barns bearbetning då barn genom det kan återskapa mening och

struktur i vardagen. Den skapande verksamheten kan även hjälpa barn att sätta ord på det som hänt menar både Lindberg och Vygotskij (1995). Vad gäller leken har vi funnit två huvudspår: lek som en aktivitet för bearbetning respektive lek som ett utrymme för vila från det kaos och de känslor runt omkring som Knutsdotter Olofsson (2003) menar leder till ”självförglömmelse”.

Gällande barns frågor visade resultatet att pedagogerna lade stor vikt vid att öppet och ärligt bemöta och svara på barnens frågor och funderingar. I de fall då svaren inte räckte till reflekterade och funderade de tillsammans med barnen. Forskningen visar vikten av att som vuxen ta barnets frågor och funderingar på allvar vilket både Charkow (1998) och Christ (2000) menar är nödvändigt för barns välmående. Vi finner även stöd för vikten av att möta barns frågor i Dalgren, Porathe & Ramnfors (2013) tolkande av hälso- och sjukvårdslagen.

6.3 Hur resonerar respondenterna kring sitt eget förhållningssätt till barn i sorg?

Vår empiri visar att det finns en ömsesidig relation mellan vuxna och barn på förskolan där barn och pedagoger kan sörja tillsammans. Vi ser en öppenhet i frågor och funderingar där vuxna försöker svara ärligt på barnens frågor och samtidigt ta hänsyn till det barnet behöver och hur mycket barnet orkar ta in av svaren. Vi ser en del likheter men även skillnader i respondenternas tankar kring sitt eget förhållningssätt gentemot barnen. Några av respondenterna uttrycker hur viktigt det har varit för dem att öppet visa sina känslor för både arbetslaget och barngruppen. Vuxna och barn har tillsammans varit ett stöd för varandra i sorgearbetet. Johansson (2003) benämner det som en samspelande atmosfär där pedagogernas barnsyn präglas av att barn är medmänniskor och att vi lär av varandra, något även Rogoff och Wertsch (1984) belyser. Några av respondenterna berättar att barnen inte visade behov av att uttrycka sina känslor och frågor. En respondent berättar de att tolkade barnets tystnad som att det inte hade behov av att prata och fråga. Vi kan ändå se att de strävade efter en öppen och samspelande atmosfär samt att de tog barnens sorg på allvar. Skillnader i pedagogernas bemötande av barnens sorg beror dock även här på barnens olika uttrycksätt som vi tidigare skrivit bland annat berodde på om de var förstahands- eller sekundärt drabbade. Viktigt att påminna sig om enligt Johansson (2003) är att barn i sorg befinner sig i ett sårbart tillstånd och därför påverkas starkt av den omgivning och den atmosfär som omger dem. Även Vygotskij (1995) menar att barn vid ett sådant tillfälle kan behöva extra stöd för att kunna utvecklas och bearbeta sin sorg.

Flera av respondenterna lyfter även vikten av att vara närvarande och stötta barnen i skapandet av minnesplatser för att hedra den som dött vilket Pennells och Smith (1995) i sin forskning tar upp som något mycket betydelsefullt. Även den forskning vi funnit visar att pedagoger har en betydelsefull roll i barns sorgearbete. Charkow (1998) belyser tydligt vilket stöd pedagoger kan vara för barn i sorg. Pedagogerna kan hjälpa barnen att återfinna den trygghet som kan ha blivit förlorad i förlusten.

6.4 Avslutande reflektioner

Nedan följer våra avslutande reflektioner kring normalitet, skillnader och likheter i sorgouttryck mellan förstahands- och sekundärt drabbade barn och vuxnas förståelse för barns sorg.

6.4.1 Normalitet

Under arbetets gång har frågor som berör normalitet uppkommit. Till exempel hur vårt sätt att se på vad som ryms inom ramarna för normalt sörjande påverkar barnens sorguttryck? Hur mycket som är normalt att sörja och på vilket sätt skiljer sig från person till person menar Grimby och Johansson (2009). Vi tror att det är av stor betydelse att som förskollärare ge barnen tid och utrymme att sörja på sitt sätt. Oavsett om sorgprocessen är lång eller kort ska barnen få känna att det är okej att ha de känslorna som de har och erbjudas stöd. Vi anser att en professionell förskollärare bör ta vara på situationen och tillåta barnet att uttrycka sig oavsett om det är mitt i en planerad aktivitet, just för att det är av så stor betydelse att barnet ska få ut sin sorg och sina känslor på ett sätt som passar barnet. Hur man som förskollärare bör hantera sina egna känslor visar sig i resultatet vara olika. C beskriver öppenheten gentemot barnen i sina personliga frågor och känslor, som en del av professionaliteten, medan E pratar om professionalitet i termer av att inte blanda ihop personliga känslor i arbetet eftersom det skulle kräva för mycket energi. Båda talar dock om vikten av stöd utifrån oavsett om det handlar om terapeutiska samtal med psykolog eller bara en klapp på axeln av en kollega. Vi anser inte att dessa svar nödvändigtvis behöver stå mot varandra utan bara är olika personers sätt att hantera sin egen sorg. Utifrån Grimby och Johansson (2009) samt Kubler-Ross (1996) tror vi att respondenternas hantering av personliga känslor är individuella processer som bland annat beror på personlighet men även de olika personernas arbetsplats då de möter barn i sorg olika mycket.

Det viktiga i en situation där någon har gått bort och barnet upplever sorg och saknad tycker vi är att kunna prata om händelsen med barnen, på deras villkor. Med det menar vi att kunna möta barnen i deras sorg och svara på deras frågor när de ställs eftersom det är då barnen är redo att prata om ämnet. Vilken reaktion barnet i sorg kommer att uttrycka kan inte förutses, därför är det viktigt att den som pratar med barnet i sorg känner barnet för att kunna läsa av och förstå hur mycket det är lämpligt att berätta gällande det som har hänt. Det är en balans som vi anser måste finnas för att kunna vara till hjälp i barnets sorgarbete. Christ (2000) lyfter vikten av öppenhet gentemot barnen genom alla sorgens delar. Våra resultat visar även vikten av öppenhet i rätt mängd och vid rätt tillfälle. E beskriver tydligt när det är av vikt att som pedagog stödja barnet i deras personliga tankar om det som hänt och när barnet kräver konkreta svar.

6.4.2 Förstahandsdrabbade och sekundärt drabbade

Då vi började skriva om förstahands- och sekundärt drabbade barn trodde vi att barnen som var förstahandsdrabbade var de barn som främst ville skydda de som var ledsna i sin omgivning då vi läste om det i *Vägledningen till hälso- och sjukvårdslagen* (Dahlgren, Porathe & Ramnfors 2013). Om de vuxna inte öppet uttryckte sin sorg trodde vi att barnen vågade ställa fler frågor och vara mer öppna med sin sorg utifrån den tidigare forskning som vi läst. Det stämde inte överens med våra resultat som visade att några förstahandsdrabbade barn ställde mycket frågor trots att C och D på sina arbetsplatser öppet visade sina känslor inför barnen. Enligt C märktes det tydligt i barngruppen att de saknade sin kompis, det var både genom samtal, frågor och funderingar som det kom till uttryck. C och D beskriver att de hanterade sina egna känslor tillsammans med de förstahandsdrabbade barnen. Det är efter vårt arbete en fråga som resultaten tillsammans med den tidigare forskningen inte svarar på: Är det osäkerhet och brist på trygghet hos barnet som gör att de inte vågar uttrycka sina känslor eller är det den trygga förskolemiljön som gör att de vill ta en paus från det jobbiga som hänt? Eller

är det som vi beskrivit ovan att det även skiljer sig beroende på om man har stöd hos flera jämnåriga i samma situation eller både och? Angående de sekundärt drabbade barnen stämde våra tidigare tankar mer överens med vad pedagogerna berättade om barnens reaktioner. Vi trodde att de som var sekundärt drabbade inte var lika berörda av dödsfallet som de förstahandsdrabbade, och därmed vågade fråga och uttrycka sina känslor i större utsträckning. B berättade för oss att de sekundärt drabbade barnen reagerade på att det var mycket samtal runt döden, de ställde frågor och pratade med varandra. B berättar vidare att barnen pratade om andra anledningar till att man kan dö, trafikolyckor till exempel, men enligt B var det mest de sekundärt drabbade barnen som pratade om det. Resultaten visar att de sekundärt drabbade barnen samtidigt visade stort stöd till de förstahandsdrabbade då de blev extra vänliga och hade större fokus på det förstahandsdrabbade barnet. Även om vårt arbete främst berör pedagogens betydelse för de barn som är i sorg tror vi att barnens agerande och respekt mot varandra kan vara ett nog så viktigt stöd för det förstahandsdrabbade barnets välmående.

6.4.3 Stöd till förskolans verksamhet

Respondenterna berättar att de visste väldigt lite om lekterapiens verksamhet och uttrycker att de inte haft någon större kontakt med dem. De visar tydligt kunskap om lekens betydelse för barn i allmänhet och vill gärna lära sig mer om hur leken kan användas som verktyg för barns sorgearbete då de inte fått någon utbildning i hur sorg hos barn kan hanteras. Lindberg (2002) lyfter flera positiva faktorer som kan komma av lek som terapi vilket än mer belyser vikten av ämnets plats i utbildningen. Den respondent som arbetar på lekterapi berättar att det finns ett samarbete, men att det oftast upptas av det sjuka barnets föräldrar. Hen berättar att de förskollärare som vill veta mer om ämnet kan kontakta lekterapi för att få stöd och tips i hur verksamheten kan byggas upp för att stödja barn i sorg. Vi tänker oss att samarbetet mellan förskola och lekterapi kan te sig på samma sätt som samarbetet mellan förskollärare och psykologer idag. Ett samarbete som kan tas upp av förskollärarna vid behov och när de anser att det är nödvändigt.

6.4.4 Förståelse för barns sorg

Ett barn vars familj har förlorat en nära anhörig går igenom en mycket svår kris. Det kan därför vara mycket svårt för ett barn att leva i en sörjande familj då föräldrar kan idolisera det barn som har gått bort och på så sätt sätta orimliga krav på det barn som överlevt. För ett barn i förskoleåldern är det som Christ (2000) skriver tungt att bära både sin egen sorg och sina föräldrars. Utifrån den tidigare forskning vi även har läst kan vi se att barn gör allt för att skydda sina föräldrar (Dalgren, Porathe & Ramnfors, 2013).

Flera av respondenterna uttrycker att förskolans verksamhet har fått fungera som en vila från verkligheten. Utifrån det resultatet kan det vara så att de barn som inte utåt visar sin sorg eller agerar på ett annorlunda sätt i förskolan för att de faktiskt får den tid och uppmärksamhet de behöver i hemmet för att bearbeta sin sorg. Det gör att förskolan får fungera som en plats där allt är som vanligt och där vänner och förskollärare bemöter en som vanligt kan vara viktigt och skönt för ett barn i sorg. Det blir viktigt att få leka av sig med sina vänner och ta en paus från det hemska som har hänt. Däremot kan förskollärarna inte fullt ut veta hur barnets hemmiljö ser ut och vilka möjligheter respektive hinder den utgör.

En förälders sorg efter att ha förlorat ett barn är ofattbar och måste tillåtas ta den tid sorgen kräver. Även vuxna måste gå igenom sorgens olika faser och bearbeta sin egen sorg för att lättare kunna se och förstå barnens sorg. För att vuxna ska orka lyssna på och se sina barns sorg måste de vara någorlunda stabila, något Worden (1991) belyser. Det vi däremot kan se genom den tidigare forskningen är att barn mår bra av att få uttrycka sina känslor vilket förskolan kan stödja barnen i. Då det drabbade barnets hemmiljö är förändrad och orolig kan barnen komma in i ett tillstånd där de känner att de inte vill vara i vägen och håller inne på känslorna för att skydda sina sörjande anhöriga. Då är det extra viktigt att pedagoger i förskoleverksamheten skapar en miljö runt och för barnet där hen får känna trygghet och möjlighet att kunna uttrycka sig. Kontakten med föräldrarna har spelat stor roll för alla intervjuade pedagoger för att få en insyn i barnets situation och för att kunna hjälpa dem. Som tidigare nämnts har däremot flera pedagoger uttryckt att de tror att de drabbade barnen känner att förskolan blir som en slags fristad där de får vila. Vi tänker att det kan bli problematiskt utan kontakt med familjen att avgöra om barnen tycker det är skönt att "vila från kaoset" eller om de faktiskt behöver mer stöd och initiativtagande från pedagogerna för att få hjälp i att uttrycka sina känslor. Vi anser därför att oavsett barnets hemmiljö förtjänar alla barn att få samma möjligheter att bearbeta sin sorg för att må bra. Då vi inte kan veta fullt ut vilka tidigare förutsättningar barnen har med sig är det vår uppgift att som förskollärare möta varje barn där de är och ta deras sorg på allvar. Flera av de intervjuade förskollärarna uttrycker förståelse för att leken är av stor vikt i samband med barns sorgearbete men säger samtidigt att de inte har upplevt leken som utmärkande betydelsefull för barns välmående kopplat till en förlust av ett barn i verksamheten.

Flera respondenter uttrycker även att de har bristande kunskap gällande barns sorgearbete och lekens/skapandets betydelse för bearbetningsprocessen. Vi anser att det dock har en rimlig förklaring då alla förskollärare i undersökningen berättar att de inte har fått någon undervisning om barns sorg, pedagogens roll eller lekens/skapandets betydelse för barns sorgearbete under utbildningen. Bristen i utbildningen innebär att det blir svårt för förskolelärare att nå upp till läroplanens strävansmål som säger att verksamheten ska anpassas till alla barn som vistas i förskolan utifrån deras individuella behov och förutsättningar (Skolverket, 2010).

Det pedagogerna uttrycker kunskapsmässigt om barns sorgearbete kommer utifrån egna erfarenheter och upplevelser. I förskollärarytbildningen ges mycket undervisning som berör vikten av barns lek och att lek och lärande går hand i hand. Leken och den skapande verksamheten kan ha stor positiv inverkan på barns sorgearbete. Att barn uttrycker sina känslor genom dessa aktiviteter samt att vi som vuxna genom dem kan följa barns hantering av sorgen är något utbildningen inte bidrar till kunskapsmässigt. Vi anser att det är nödvändigt att som förskollärestudent få den utbildning som arbetet kräver för att kunna se, möta och stödja barn i sorg efter deras behov som läroplanen uttrycker.

Syftet med vårt examensarbete är att utifrån våra frågeställningar analysera förskollärares erfarenheter och förhållningssätt till att bemöta barn i sorg. Vi vill avsluta examensarbetet med en tanke från en av respondenterna som följt oss under arbetet. Som blivande förskollärare kan vi inte blunda för livets verkligheter. Genom vårt arbete hoppas vi därför på att ha belyst vikten av vårt ämne och visat på att kunskap gällande barn i sorg bör vara en obligatorisk del av förskollärarytbildningen.

7. Referenslista

- Andersson, N. (1995). *Att möta små barns sorg: en bok för förskolan*. Stockholm: Rädda barnen.
- Barnperspektivet. (2014). *Sorg och kris*. Hämtad 2014-05-09, från <http://www.barnperspektivet.se/teman/kropp-sjal/om-sorg-kris>
- Bøge, P. & Dige, J. (2006). *Möta barn i sorg: handlingsplan för skola och förskola*. Stockholm: Sveriges utbildningsradio.
- Charkow, W B. (1998) *Inviting children to grieve*. Hämtad 2014-05-07 från <http://web.a.ebscohost.com.ezproxy.ub.gu.se/ehost/detail?sid=c90d6526-7a31-4585-853e56563d05c7a1%40sessionmgr4003&vid=1&hid=4212&bdata=JnNpdGU9ZWhvc3QtbGl2ZQ%3d%3d#db=afh&AN=1400697>
- Christ, G.H. (2000). *Healing Children's Grief: Surviving a Parent's Death from Cancer* [Elektronisk resurs]. Oxford University Press.
- Cullberg, J. (2006). *Kris och utveckling*. (5. omarb. och utök. utg.) Stockholm: Natur och kultur.
- Dalgren, J, Porathe, Å & Ramnfors, C (2013) *Vägledning: Barn som anhöriga enligt 2 g § hälso- och sjukvårdslagen*. Västra Götalandsregionen.
- Ekvik, S. (2005). *Tysta tårar: när barn sörjer*. Stockholm: Verbum.
- Eriksson Barajas, K., Forsberg, C., & Wengström, Y. (2013). *Systematiska litteraturstudier i utbildningsvetenskap*: Dalgren, J, Porathe, Å & Ramnfors, C (2013). *vid examensarbeten och vetenskapliga artiklar*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Grimby, A. & Johansson, Å.K. (2009). *Handbok om sorg*. [Göteborg: Sahlgrenska universitetssjukhuset,].
- Hägglund, K. (1989). *Lekteorier*. Solna: Esselte stadium.
- Jarratt, C.J. (1996). *Barn som sörjer: att hjälpa barn att klara av separationer och förluster: skilsmässa, dödsfall, frånvaro, adoption, fostervård, förlust av syskon*. Göteborg: Slussen.
- Johansson, E. (2003). *Möten för lärande: pedagogisk verksamhet för de yngsta barnen i förskolan*. Stockholm: Statens skolverk.
- Knutsdotter Olofsson, B. (2003). *I lekens värld*. (2. uppl.) Stockholm: Liber.
- Kubler-Ross, E. (1969). *On Death and Dying*. New York: MacMillan.
- Kvale, S. & Brinkmann, S. (2009). *Den kvalitativa forskningsintervjun*. (2. uppl.) Lund: Studentlitteratur.
- Lillemyr, O.F. (2013). *Lek på allvar: en spännande utmaning*. Stockholm: Liber.
- Lindberg, L. (2002). Lekarbetspedagogik - metod för barn i sorg. *Special Pedagogik*, februari, 39-42.
- Lindvert, J.& Minten, E. (2012). *Promemoria om vetenskaplig grund och beprövad erfarenhet*. Hämtad 22 april 2014 från http://www.skolverket.se/polopoly_fs/1.186370!/Menu/article/attachment/Vetenskaplig_grundPM_Skolverket.pdf
- Pennells, M., & Smith, S. C. (1995). *The forgotten mourners: Guidelines for working with bereaved children*. London: Jessica Kingsley.
- Rogoff, B. & Wertsch, J.V. (1984). *Children's learning in the "zone of proximal development"*. San Francisco: Jossey-Bass.
- SFS 1982:763. *Hälso- och sjukvårdslagen*. Stockholm. Socialdepartementet.
- Skolverket (2010). *Läroplan för förskolan Lpfö 98*. Stockholm: Skolverket.
- Vygotskij, L.S. (1995). *Fantasi och kreativitet i barndomen*. Göteborg. Daidalos.

- Webb, N.B. (ed.) (2010). *Helping bereaved children: a handbook for practitioners*. (3. uppl.)
New York: Guilford Press.
- Wolfelt, A. (1983). *Helping Children Cope with Grief*. Muncie: Accelerated Development.
- Worden, W. (1991). *Grief counseling and grief therapy*. New York: Springer.

Bilaga 1

Intervjuguide – Lekterapi

- Hur arbetar ni med barnen i grupp? Hur arbetar ni med barnen enskilt?
- Hur ser föräldrakontakten ut? (*Hur mycket berättar föräldrarna om händelsen och barnets situation? - vad brukar ni prata om med föräldrarna?*)
- Berätta gärna om hur en vanlig dag på lekterapi kan se ut
- Vill du berätta om något tillfälle då någon varit hos er på grund av att en nära anhörig har gått bort?
- Vad tänker du angående din roll i sörjande barns återhämtningsprocess?
- Hur ser ni på lekens betydelse för barnens återhämtning?
- Hur ser ni barnens sorg komma till uttryck? (*till vardags, i lek?*)
- Hur bemöter ni barn i sorg? (*Förhållningsätt? Konkreta tips? Hur bjuder man in till lek? På vilket sätt behöver barnen stöd i leken?*)
- När blir leken ett terapeutiskt redskap och vad är skillnaden mellan lek och lek som terapi?
- Finns det ett samarbete med barnens förskolor? Hur ser samarbetet ut?
- Hur ser ni på förskollärarens roll i barn sorgprocess?

Bilaga 2

Intervjuguide – Förskola

- Vad har du för erfarenheter av barn i sorg?
- Kan du berätta om något/några tillfällen du varit med om att en anhörig till ett barn har gått bort?
- Visade sig barnets sorg i förskolan? (*Om ja: hur visade sig sorgen i verksamheten? t.ex. i leken?*)
- Var det något särskilt som utmärkte sig i barnens lek under den perioden som någon gått bort?
- Om de lekte något särskilt, vad lekte de?
- Har du några konkreta tips på bra sätt att bemöta ett barn i sorg? (*Ex. Hur bjuder man in till lek? På vilket sätt har du upplevt att barnen behövt stöd i leken/kamratrelationer?*)
- Vad tänker du om lekens betydelse i barns återhämtning? (*Gjorde du specifikt för att stötta barnen i leken?*)
Har det hänt att du satt igång någon särskild lek för att hjälpa barnet bearbeta det som hänt? (*T.ex. lekar begravning, eller att någon dör? Om ja: vad för lek och hur gjorde du?*)
- Kan du berätta något om hur du hanterade de känslor som uppstod i samband med en sådan händelse?
- Vet du någonting om lekterapi?
- Finns det ett samarbete mellan förskolan och lekterapi? Hur ser samarbetet ut?
- Hur ser du på lekterapeutens roll i barn sorgprocess/återhätningsprocess?